ARCHEOLOGIE VE STŘEDNÍCH ČECHÁCH 16, 2012, STR. 863–885

EX MERIDIE OPPIDA?

Úvahy o možnostech poznání jižní inspirace laténských oppid

Jan Kysela

1. ÚVOD

Je dobrým zvykem započít vědeckou práci položením otázky, na niž má dílo odpovědět. Cílem, který si kladu v této práci, je naopak především pochopit, jak správně samu otázku formulovat. Na následujících stranách se budu z několika hledisek zabývat problematikou možnosti jižního vlivu na vznik urbanisace v pozdně laténské Evropě. K věci budu přistupovat v prvé řadě ze středomořské perspektivy. Mým cílem je poskytnout středoevropskému čtenáři vhled do středomořské sídlištní archeologie, na jehož základě budu uvažovat o plausibilitě myšlenky jižní inspirace středoevropských oppid.[1]

Než abych vynášel jednoznačné závěry, chci předně představit problematiku v celé její složitosti a dotázat se: 1) zda je možné se k věci vyjádřit konkrétněji, než jak to bylo v minulosti učiněno (z hlediska pramenné základny a mnohem podstatněji z hlediska metodologické přípustnosti); 2) jaký metodologický postup při případném srovnávání „obou urbanisací" zvolit; 3) jaké možnosti inspirace poskytuje bádání o středomořských sídlištích středoevropským archeologům samotným.

1.1. Předpoklady a cíle

Myšlenka, že byl rozkvět oppid v pozdně laténské Evropě tím či oním způsobem ovlivněn či inspirován městy soudobého Středomoří, má v dějinách bádání poměrně dlouhou tradici (s různými postoji myšlenku reflektují např. *Werner 1938/1979*; *Böhm 1946*, 37–38; *Dehn 1952*; *1964* [cit. apud *Frey 1984*]; *Kruta 1978*, 174; *1980*, 199–200; *1988*, 288; Kruta In: *Kruta – Lička edd. 2001*, 123; Kruta in: *Kruta – Lička – Cession-Louppe edd. 2006*, 205–206; *Frey 1984*; *1988*; *Bouzek 1989*, 129; *2007*, 136, 143–145; *Čižmář 1993*; *Drda – Rybová 1997*, 109–114; *1998*, 127–132; *Peroni 2000*; *Rieckhoff – Biel 2001*, 247–249; *Polišenský 2003*; *Sievers 2003*; *Gnesotto 2006*). Myšlenka sama o sobě není nelogická: Středomoří posledních dvou století před Kristem je světem měst. Je navíc světem, s nímž obyvatelé Zaalpí podle svědectví písemných i archeologických pramenů udržovali dlouhodobě těsné vztahy a z něhož přijímali četné kulturní impulsy (ze všech jmenujme nejcharakterističtější a nejzjevnější, tj. zavedení mince). Tuto myšlenku, logicky formulovanou na základě historických úvah, však badatelé málokdy podpořili dostatečně konsistentní argumentací na základě archeologických pramenů, a nelze tak říct, že by kdy myšlenku povýšili na hypotézu či přímo na teorii. V. Kruta a badatelé, kteří z jeho myšlenek vycházejí, staví téměř výhradně na historické narativní (re)konstrukci, v níž jakoby materiální aspekt hrál roli zcela podružnou. O.-H. Frey (*1984*; *1988*)[2] svoji argumentaci genetického vztahu mezi oppidy a italickými, zejména etruskými městy opřel jednak o hradbu typu *agger*, kterou prý nově vznikající zaalpské fortifikace věrně napodobují, a jednak o absenci věží, charakteristických pro fortifikace řecké; dále si všímá, že v obou typech sídlišť obklopují hradby větší plochu, než kolik je reálně zastavěno. Z druhé strany zazněly v nedávné minulosti poměrně jednoznačné hlasy popírající jakýkoliv středomořský podíl na vzniku oppid (*Buchsenschutz 2000*; *Kaenel 2006*; *Fichtl 2004b*; *2005*). D. Vitali (*1996*, 340) uznává možnost italických vlivů na středoevropskou urbanisaci v průběhu druhého století, poukazuje však na to, že sám vznik aglomerací tomuto v Zaalpí předcházel. J. Collis (*1995*, 78) nakonec přiznává, že k zjištění jižního podílu na vzniku oppid naše prameny či znalosti nedostačují.

[1] Příspěvek vznikl v rámci grantu GA UK č. 104109 Česká oppida a Středomoří.

[2] Na jeho myšlenkách staví i S. Rieckhoffová (*Rieckhoff – Biel 2001*, 247–249), konkrétní historickou rekonstrukci jevu však kritisuje v *Rieckhoff 2009*.

1.2.1. Co srovnáváme...

Oppidy pro potřeby této práce chápeme v duchu zaalpské archeologie rozlehlá opevněná a převážně výšinná sídliště pozdně laténské kultury,[3] která jsou charakteristická pro široký prostor od Karpatské kotliny až po Atlantické pobřeží posledních dvou století př. Kr. Vznik tohoto typu sídlišť je zřejmě nutno hledat ve střední Evropě, kde se (v Čechách, na Moravě a v německém Mittelgebirge) výšinná hrazená sídliště objevují od stupně LT C2, zatímco od stupně LT D1 dosahují již rozšíření po celé oblasti svého výskytu (např. *Collis 1984*; *Boos 1989*; *Fichtl 2005*).

Oppida však nejsou v zaalpské laténské Evropě jedinou či nejstarší formou rozlehlé sídlištní aglomerace a ve střední i západní Evropě jim do určité míry předchází (a do určité míry jsou s nimi současná)[4] rozlehlá neopevněná nížinná sídliště, na nichž lze koncentraci obyvatelstva, výroby a společenských (např. kultovních) aktivit sledovat již od stupně LT C1 (Němčice nad Hanou, Roseldorf, Neubau, Berching Pollanten, Breisach-Hochstetten, Verdun sur le Doubs, Levroux). Tato nížinná otevřená sídliště budeme v následujícím textu označovat zkratkou NRC, tj. „centrum typu Němčice-Roseldorf" v terminologii V. Salače (*2005*; *2011*).[5]

Bylo by tak možná vhodné, abych se v průběhu této práce ptal na možnou středomořskou inspiraci dvou do značné míry odlišných jevů: jednak otevřených nížinných aglomerací (typu NRC) a jednak opevněných výšinných sídlišť, tedy oppid ve vlastním slova smyslu. Nelze totiž s jistotou tvrdit, že je mezi oběma typy aglomerací vzájemný přímý vývojový vztah a že je jejich následný vznik součástí téhož (urbanisačního?) procesu (k problematice naposledy *Salač 2011*).

Jelikož myšlenka jižní inspirace byla vyslovena v prvé řadě na konto oppid, bude v této práci důraz položen právě na ně, a to především na oppida česká. Přirozeně to znamená, že mnohá z uvedených tvrzení není možno automaticky přenášet do jiných oblastí laténské kultury, kterou zdaleka nelze chápat jako jednolitý celek.

V každém případě budu mezi oběma typy sídlišť významově i výrazově rozlišovat: pojmy oppidum a otevřené sídliště (= NRC) byly již vysvětleny výše; pod výrazem „aglomerace" bez dalších adjektiv budu chápat oba typy sídlišť zároveň. Výrazu „město" se budu v případě Zaalpí úmyslně vyhýbat – městský charakter sídlišť je zde věcí definice a předmětem diskuse. Za v podstatě městský charakter oppid se staví ze soudobých badatelů např. J. Collis (*1984*, 3–5), S. Ficht (*2005*, 163–165), R. Bedon (*2003*, 204–206), S. Sievers (*2003* passim), G. Kaenel (*2006*, 22–23), M. Vaginay (*2009*) či J.-Y. Marc (*2011*). Staví přitom vesměs na domnělé politické (případně další) centralitě a skutečnosti, že se jedná o lokality „založené". Nutno však dodat, že tyto kladné odpovědi vyžadují poměrně obsáhlé argumentace a neobejdou se bez „výjimek z pravidla". Naopak problematické body podobné identifikace vyzdvihují např. S. Rieckhoffová (*Rieckhoff – Biel 2001*, 256–258), A. Boos (*1989*), G. Woolf (*1993*), S. Schreiber (*2008*) nebo V. Salač (*2011*), kteří se vesměs vyslovují k otázce negativně. Sám se jednak stavím na stranu druhého uvedeného názoru, jednak – což je v případě této práce podstatnější – při srovnání s nepochybnými městy středomořskými by užití tohoto výrazu mohlo vést k nežádoucím zmatením.

1.2.2. ...s čím?

I v případě „srovnávacího materiálu" středomořského musíme svoje pole působnosti do značné míry omezit. Logicky bychom se proto měli zaměřit na Itálii, především na její severní a střední část v období mezi 3. a první polovinou 2. století, tedy na oblast a období, v níž středomořskou inspiraci středoevropských oppid hledají zastánci „přenosové" myšlenky. A především na oblast a období, v němž udržují zaalpští Keltové se středomořským světem intensivní kontakty a kdy a kde nejspíše mohli s městskou společností přijít do kontaktu. Naše pozornost by měla v prvé řadě patřit městům ve Venetu a Etrurii, coby oblastech Keltům geograficky nejbližších.[6]

---

[3] Slovo oppidum užívám tedy výhradně coby zaalpský archeologický *terminus technicus*. Nebudu proto vyvozovat žádné závěry z jeho domnělé etymologie, ani z jeho původního latinského významu. V této věci odkazuji na detailní a věcně skeptické analýzy A. Boose (*1989*) a M. Tarpina (*2000*; *2009*). Rovněž tak nehodlám hledat analogie „oppid" zaalpských s dalšími (a formálně i funkčně zcela odlišnými) sídlištními kategoriemi označovanými tímtéž generickým výrazem v jiných kulturních prostředích, např. ve starověké Itálii či jižní Francii.

[4] Dosud malá probádanost tohoto typu sídlišť často neumožňuje zhodnotit skutečnou povahu osídlení v jejich nejstarších fázích.

[5] Pro zjednodušení nebudu činit rozdíl mezi centry typu Němčice/Roseldorf (NRC) a výrobními a distribučními centry (VDC).

[6] Snažil jsem se ukázat v předchozí práci (*Kysela 2010*), že v oblastech přímo Kelty obývaných nesvědčí dosud archeologické prameny o existenci sídlišť, která by bylo možno za předvzory oppid považovat.

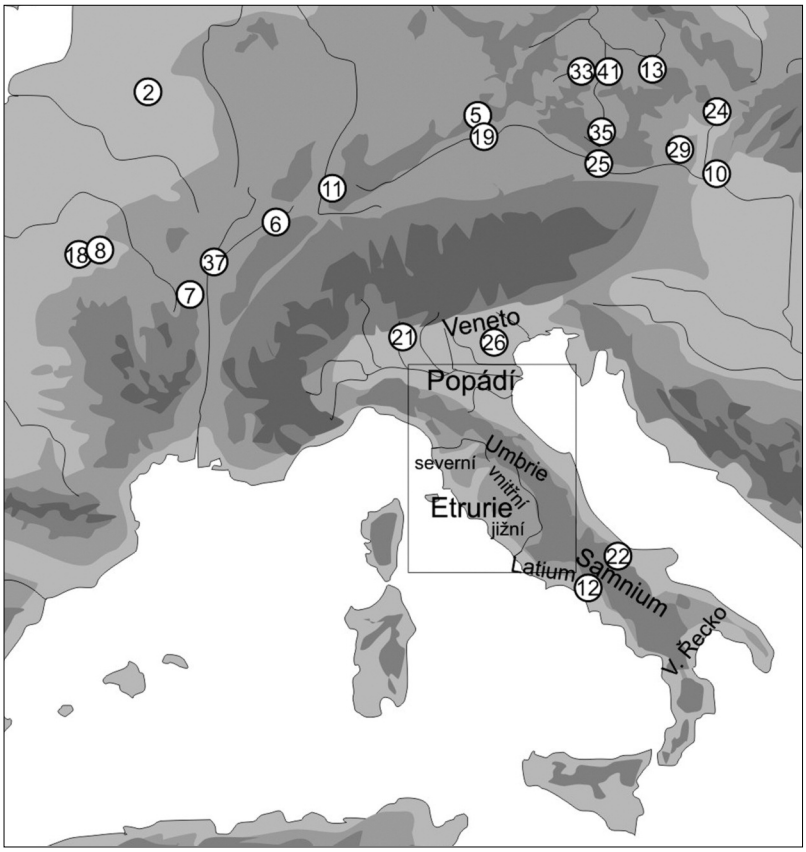

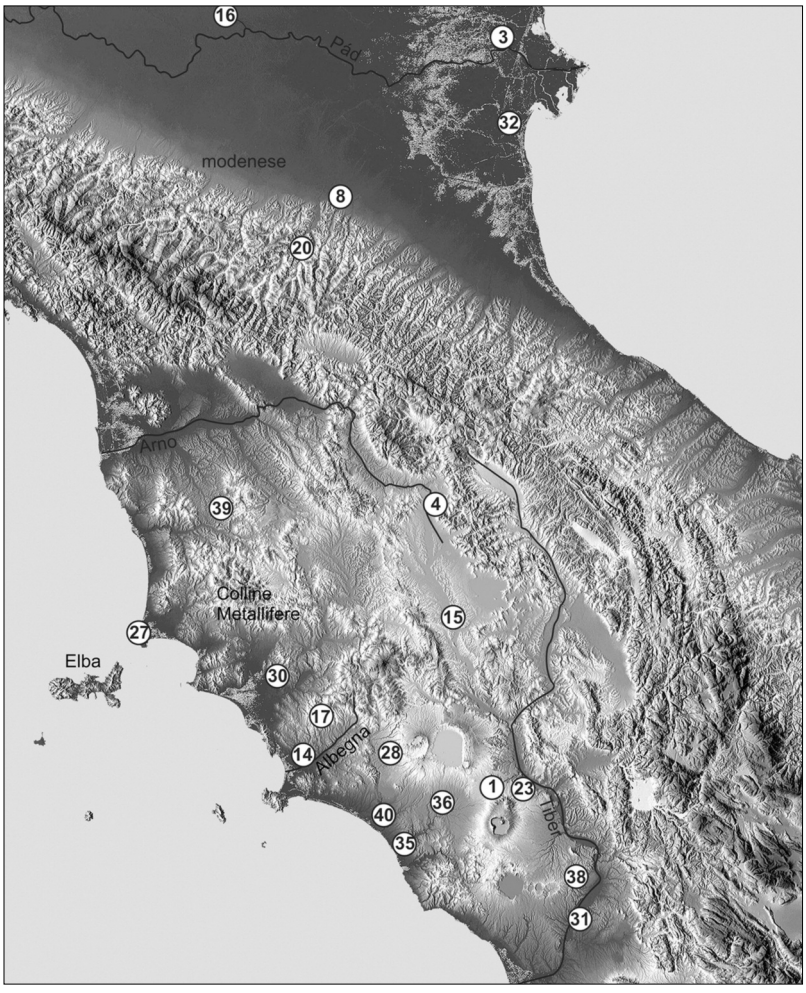

Obr. 1. *Místa zmíněná v textu (v abecedním pořadí, lokality ve výřezu označeny hvězdičkou): 1* Acquarossa; 2 Acy Romance; 3* Adria; 4* Arezzo; Baratti (zátoka) viz Populonia; 5 Berching; 6 Besançon; 7 Bibracte; 8* Bologna; 9 Bourges; 10 Bratislava; 11 Breisach; 12 Cales; 13 České Lhotice; 14* Doganella; 15* Chiusi; 16* Forcello; 17* Ghiaccio Forte; 18 Levroux; 19 Manching, 20* Marzabotto; 21 Milano; 22 Monte Pallano; 23* Musarna; 24 Němčice; 25 Neubau; 26 Padova; 27* Populonia; 28* Rofalco; 29 Roseldorf; 30* Roselle; 31* Řím; 32* Spina; 33 Stradonice; 34* Tarquinia; 35 Třísov; 36* Tuscania; 37 Verdun sur le Doubs; 38* Veii/Veje; 39* Volterra; 40* Vulci; 41 Závist*

Vzhledem k tomu, že – jak lze již nyní předeslat – není bohužel poznání sídlišť tohoto období v Itálii právě nejlepší, vyžádají si především obecné úvahy překročení tohoto rámce. Problematiku tak budu studovat na příkladu lépe poznaných období starších či mladších v případech, kdy se to bude jevit jako metodologicky přípustné, tj. tehdy, kdy bude možno předpokládat, že situace odpovídá situaci třetího století, či tehdy, kdy budu zkoumat obecné modely například vzniku sídlišť (u nichž přirozeně nepředpokládám, že mohly sloužit za zdroj inspirace). Všechny lokality zmíněné v textu uvádím na mapách na *obr. 1*.

2. MOŽNOSTI

2.1. Vznik města – město jako komunita

Otázka urbanisace a vzniku měst je ve středomořské archeologii stále živým problémem, kterému bylo v posledních desetiletích věnováno mnoho pozornosti. Zcela namátkou lze uvést *Müller-Karpe 1962*; *Formazione Lazio 1980*; *Ampolo ed. 1980*; *de Polignac 1984*; *Morris 1987*; *Formazione – Atti 1988*; *Formazione – Catalogo 1988*; *Rossi ed. 1988*; *Peroni 1996*; *Daamgaard Andersen et al. edd. 1997*; *Pacciarelli 2000*; *Carandini – Capelli edd. 2000*; *Reddé et al. edd. 2003*; *Lafon – Marc – Sartre 2003*; *Agusta-Boularot – Lafon edd. 2004*; *Dinamiche di sviluppo 2005*; *Osborne – Cunliffe edd. 2005*; *Riva 2010*.

Většině těchto prací je však společné to, že „městem" rozumí nikoliv nezbytně sídlištní aglomeraci, nýbrž politickou jednotku, ať už se jedná o entity jako řecká *polis,* nebo mnohem méně jasně společensky definovaná etruská města. Za zrod města pak logicky chápou nikoliv utváření městského prostoru nýbrž formování občanského kolektivu. Ve Středomoří se přirozeně jedná o postup zcela legitimní a bezmála výlučný, podložený ostatně názorem mnohých starověkých autorů, že městem, či přesněji obcí, je třeba rozumět kolektiv občanů a nikoliv „domy" (Thúkýdidés VII, 77, 7; Cicero: Listy Attikovi VII, 11, 3; Pausanias X, 4, 1–2). Pro otázky, které si zde klademe, však poskytuje jen nepevnou oporu: vznik „sociálního" města je totiž ve Středomoří systematicky sledován primárně na nesídlištních pramenech. Tak například R. Peroni a jeho žáci (tzv. římská prehistorická škola: A. Guidi, M. Pacciarelli, F. Di Gennaro, A. Mandolesi atd.) chápou vznik „protourbánních" sídlištních aglomerací rané doby železné v jižní Etrurii předně jako výsledek vyvinutí příslušných „společenských formací" a „ovládnutí výrobních prostředků" (viz např. *Peroni 1996*; *Pacciarelli 2000* a zejména křiklavě *Pacciarelli 2010*). Společenský vývoj, který k této situaci vede, sledují předně na dokumentaci funerální. Sídlištní prameny se dostávají ke slovu spíše na rovině makroskopické a – vzdor významnému místu, které v peroniovských argumentacích zaujímají – spíše interpretace doplňují, než aby na nich byly vystavěny. Podobně studuje formování občanského kolektivu řecké *polis* např. I. Morris (*1987*) na základě proměn pohřebního ritu či F. de Polignac (*1984*) na základě dokumentace z kolektivních svatyň.

Úvahy o vzniku sídlištních aglomerací v pozdně laténské zaalpské Evropě mohou podobné teze obohatit leda nepřímo;[7] na pozdně laténskou společnost nelze přirozeně aplikovat společenské modely vyvinuté pro Středomoří rané doby železné. Tento první exkurs do středomořského bádání o vzniku města má především za cíl upozornit, že vznik sídlištních aglomerací je možno a nutno studovat v nejširších kulturních souvislostech.

Archeologický záznam o společenském vývoji v Zaalpí poskytuje četné doklady společenské proměny, kterou zaalpský svět procházel v době předcházející (někdy výrazně) vzniku oppid (viz např. *Mennessier-Jouannet – Adam – Milcent edd. 2007*; *Venclová 2009*). Projevy formování širších kmenových svazů, „civitates", jsou shledávány již ve třetím století (*Fichtl 2004a*), tedy v době existence či vzniku otevřených sídlištních aglomerací (NRC).[8]

[7] Peroni (*2000*, 26–27) neváhal rozšířit platnost svých tezí i na Zaalpí. Vznik laténských oppid je pro něj jen „opožděným" projevem téhož sociálního vývoje, který vedl ke vzniku etruských měst, který se v jeho představě šířil po vlnách ze střední Itálie do Itálie severní, odtud pak za Alpy. Jeho snaha vtěsnat za každou cenu vývoj pohřebního ritu a tudíž společenského uspořádání v pre-/protourbánní Itálii a v Zaalpí do totožného schématu je však hluboce nepřesvědčivá: například paralela mezi „totožně rovnostářskými" villanovskými kremacemi a laténskými plochými hroby se zaprvé vztahuje k odlišným fázím urbanizačního procesu (villanovské hroby k fázi protourbánní zatímco laténské k preurbánní), zadruhé vedle sebe staví zcela odlišné jevy (stohlavé nekropole villanovské oproti drobným pohřebištím středolaténským). Jediné, co oba jevy spojuje, je „rovnostářská interpretace".

[8] Ponechme stranou otázku, zda funkci komunitních center těchto společenstev plnila právě NRC, či svatyně (*Collis 1995*), případně nacházející se v jádru vznikajících NRC či přímo budoucích oppid (*Fichtl 2004a*; *Fichtl – Sievers – Metlzer 2000*; *Metzler – Méniel – Gaeng 2006*).

Středomořská archeologie přirozeně sleduje rovněž společenstva bez centrálních sídlišť.[9] V Itálii se jedná například o předřímské Samnium či Umbrii (viz níže oddíl 2.2.3). Ve všech těchto oblastech se městská centra formují až poměrně pozdně a plně se rozvinou až s římskou kolonisací oblasti. Tradiční názor, zděděný do značné míry z (šovinisticky) urbanocentrického řeckořímského pohledu, považoval tyto oblasti za kulturně zaostalé, poznávající světlo civilisace až poté, co jsou v nich (často uměle) založena města. Tento názor poslední badatelská generace reviduje a v decentralisaci komunit shledává spíše adaptaci na specifické přírodní podmínky, než doklad nižšího stupně společenského rozvoje (*Dench 1995*; *Bradley 2000*). Vznik urbánních sídlišť v podobných oblastech není nutně dokladem dosažení nového stupínku na ilusorním žebříčku vývoje, nýbrž dokladem toho, že došlo ke změně sídlištního a ekonomického systému; například města vznikají sice v Samniu coby výsledek římské kolonisace, především je však jejich vznik umožněn napojením oblasti na širší ekonomické struktury římské Itálie a následně říše. Možná právě v tomto vývoji bychom mohli hledat paralelu k zaalpském vývoji.

Oppida (ať už „vyvinutá" či „inspirovaná") byla centry zaalpské pozdně laténské společnosti a především analýza této společnosti nám může pomoci osvětlit otázku jejich vzniku. Pohled na jih nám tak v tomto případě může leda pomoci si uvědomit, že naše prameny – ať si stále archeologické – zde nemusí zdaleka pocházet jen ze sídlištních vrstev nalezišť samých. Ve zkoumání jižního přínosu na vznik sídlištních aglomerací nám však nezbývá než sociální aspekt problematiky opustit a soustředit se na rysy přísně materiální a těsně svázané přímo s těmito sídlišti, jejich fungováním a jejich materiálním vzhledem.

2.2. Funkce, centralita a sídlištní systém

Krom sociální či politické role (jejíž definice je předmětem poměrně subjektivní volby: viz oddíl 2.1) je přirozeně funkce, kterou sídliště vykonává ve vztahu k vlastnímu obyvatelstvu a k okolnímu osídlení, hlavním kritériem definice jeho statutu (oproti kritériu sociálnímu je toto navíc do určité míry objektivnější).

Společenské vědy nakládají nepřeberným množstvím funkčních definic města.[10] V situaci, kdy vedle sebe stavím na jednu stranu nepopiratelná města středomořská a na stranu druhou oppida coby sídlištní formu, pro niž se tohoto výrazu užít zdráhám, je však vhodnější uchýlit se k obecnějšímu termínu „centrální místo", kterým zde obě kategorie zastřeším. Nejširší definici „centrálního místa" podle Christallera (*1933*, cit. apud *Salač 2002*; *Schreiber 2008*, 31–32) lze sumarisovat do tvrzení, že centrální místa jsou takové lokality v rámci sídlištního systému, které jsou schopny zajistit ostatním lokalitám to zboží a služby, které jim samotným nejsou dostupné (ať se jedná o vládu, administrativu, kult/uru, fyzickou či právní ochranu nebo obchod a výrobu). Tato centralita není podmíněna či vyjádřena ani prostorově polohou lokality, ani jejím rozměrem, nýbrž pouze vztahem centrálního místa k okolním sídlištím.

Které centrální funkce tedy plní – vůči obyvatelstvu svému či obyvatelstvu okolnímu – středomořská města? Které z nich lze a které nelze nalézt v oppidech na sever od Alp? Na několika příkladech si nejprve představme některé středomořské modely vztahu centrálního místa a teritoria.

2.2.1a. Etruská města

Na počátku doby železné (9. století, počátek villanovské kultury) se vylidňují drobná (3–15 ha) výšinná sídliště pozdní doby bronzové (kultura protovillanovská) roztroušená po krajině navzájem do 8 km od sebe a osídlení se soustředí na několik málo nejrozlehlejších náhorních plošin (*Peroni – Di Gennaro 1986*; *Pacciarelli 2000*). Teritorium mezi jednotlivými nově vzniklými centry zůstává v této fázi prakticky bez osídlení a (při rozloze až 2000 km^2) pro obyvatele centrálního sídliště jen stěží dostupné a kontrolovatelné. Jak upozorňuje M. Rendeli (*1991*; *1993*) je naivní se domnívat (např. *Peroni – Di Gennaro 1986*), že důvodem k synoikismu a vzniku etruských „městských států" v devátém století, ať si politicky a společensky sebevíce integrovaných, bylo ovládnutí tohoto rozsáhlého teritoria. Toto rozlehlé zázemí nicméně etruským městům skýtalo značný hospodářský potenciál, který bylo možno mobilisovat, když pro to nastaly vhodné společenské podmínky.

[9] V aristotelovské terminologii se hovoří o dichotomii *polis* – *ethnos* coby dvou paralelních forem politického uspořádání.

[10] Nelze opomenout dvě klasické práce, a sice z hlediska archeologického Childeovu (*1950*) Městskou revoluci, z hlediska sociologického Město M. Webera. Jak si všímají Osborne (*2005*) a Whittacker (*1995*), jsou obě studie velice úzce vázány na širší koncepty obou tvůrců a mimo velké teze vzniku civilisace, respektive zrodu kapitalismu, postrádají jejich „tvrdé" definice mnoho ze své přesvědčivosti. Alternativní „dynamická" definice města, kterou následně Osborne (*2005*, 13) navrhuje, se v mnohém blíží konceptu centrálního místa.

Již od konce 8. století začínají tyto centrální lokality „kolonisovat" okolní území nemnohými satelitními sídlišti středních rozměrů (do 15 ha), většinou ve větší vzdálenosti (> 10 km) od centra a často ve strategicky výhodných polohách. Od konce 7. a v 6. století (archaické období) pozorujeme na území pobřežních měst jižní Etrurie prudký nárůst isolovaných statků a otevřených sídlišť, v některých oblastech doprovázených vznikem druhotných, často opevněných sídlišť, vesnic či městeček (Tuscania na území tarquinském, Rofalco poblíž Vulci). Kolonisaci teritoria navíc dokládá šíření venkovských svatyň (přehled sídlištní dynamiky jednotlivých oblastí jižní Etrurie a severního Latia poskytuje *Cifani 2002*; k Etrurii severní a vnitřní viz *Maggiani 2010*).[11] Rovněž do archaického období spadá založení emporií na pobřeží, jimiž prochází veškeré kontakty centrální lokality s vnějším neetruským světem (*Nijboer 1998*; *2004a,b*).

Většina studií o vztahu centra a teritoria ve starověké Etrurii se bohužel zaměřuje na tyto nejstarší úseky vývoje. Studie diachronní či věnující pozornost i mladším údobím historie (především helenistické době, která nás zde zajímá nejvíce) jsou poměrně řídké (např. *Rasmussen 1991*).

Nejdůkladněji je v tomto ohledu zpracováno údolí řeky Albegna (*Perkins 1999*), kde však bohužel etruský sídlištní systém po roce 280 př. Kr. rozvrací římský zásah. V etruské době je zde centrem osídlení rozlehlé město „Doganella", ležící (jako i ostatní města pobřežní Etrurie) asi 6 km od pobřeží na náhorní plošině (*Perkins – Walker 1990*). Ve vzdálenosti cca 10 km jsou pak po okolním území rozmístěny čtyři menší opevněné lokality (plocha 3–17 ha), zřejmě na něm závislé a fungující coby místní centra zemědělského osídlení. To se skládá téměř výhradně z jednotlivých statků, rozmístěných převážně v okruhu 4–10 km od hlavního či vedlejších center. Výzkum statku z 5.–4. století v lokalitě Podere Tartuchino (*Perkins – Attolini 1992*) zjistil, že hospodářství této „rodinné farmy" bylo (krom samozřejmé základní subsistence) založeno na produkci vína, která zdaleka přesahovala rámec vlastní spotřeby. Rozšíření zásobnic a amfor, vyráběných výhradně v Doganelle, i luxusní keramiky, zřejmě Doganellou redistribuované, je potom přesvědčivě bráno za doklad toho, že nadprodukce vína byla řízena právě z městského centra, které zřejmě s vidinou na ni i aktivně organisovalo zasidlování teritoria. Podle Perkinsových výpočtů (*Perkins 1999*, 191) většina obyvatel údolí Albegny žila v městských centrech. Autor se zdržuje rozhodného tvrzení, zda byla tato městská populace závislá na dodávkách potravin z venkova, či zda se jednalo prostě o ve městě sídlící zemědělce, obdělávající půdu v bezprostředním okolí města. Dává však tušit, že je nakloněn spíše druhé z možností. Ostatně takový model odpovídá situaci běžné v celém starověkém Středomoří (viz dále oddíl 2.2.2).

Příklad ze severní Etrurie nám umožňuje nahlédnout do jiného odvětví hospodářství. Na severním tyrhénském pobřeží nedochází na počátku doby železné k tak zásadní kumulaci osídlení a například v oblasti Colline Metallifere trvá již od konce doby bronzové síť výšinných sídlišť zaměřených na těžbu zdejších rud barevných kovů. Přístav Populonie funguje zřejmě od 9. století jako centrum tohoto sídlištního a hospodářského systému – jednak zde dochází k hutnění rud vytěžených v rudonosné oblasti, jednak slouží za prostředníka mezi ní a Sardinií coby zdrojem technologických znalostí (*Zifferero 2009*). Od 6. století se Populonie stává centrem zpracování železné rudy z nedalekého ostrova Elba. Z tohoto raného období pocházejí doklady redukce železné rudy z menších sídlišť na jejím území a na toskánském souostroví (*Aranguren – Ciampoltrini – Rendini 2004*), v helénistické době (ale snad již od 6. století) i z Populonie samotné, kde se masivní zpracování rudy odehrává vně hradeb na pobřeží zátoky Baratti. Těžba tun strusky z této produkce na druhotné zpracování vedla na počátku 20. století k objevu mnoha bohatých hrobek starších fází, ale bohužel rovněž ke zničení všech méně atraktivních archeologických pramenů, například většiny helénistických výrobních objektů. Kombinací písemných a „pozůstalých" archeologických pramenů (*Coretti 2009*) byl *chaine operatoire* zpracování elbské rudy ve 4.–3. století rekonstruován následovně: ruda vytěžená na ostrově byla přepravena na pevninu do Populonie, kde došlo k první redukci na železnou houbu. Ta byla následně přepravena do dalších center (snad dále ve vnitrozemí) pro zpracování na ingoty. Závěrečný stupeň výrobního procesu, tj. výroba konečných produktů, se asi odehrával v ještě dalším centru (bylo navrženo například Arezzo). Důvodem k této rozptýlené produkci byl snad jednak nedostatek paliva na pobřeží kolem Populonie, jednak nízká kvalita elbského železa, které muselo být míšeno s rudou z jiných ložisek; tento postup sice není pro etruskou a římskou dobu prokázán, lze jej však tušit z náznaků písemných pramenů, z nálezů elbské lupy v poměrně vzdálených oblastech a v neposlední řadě právě tak bylo elbské železo zpracováváno v raném novověku (viz rovněž dále oddíl 2.3).

[11] Historický výklad tohoto jevu, který předkládá M. Torelli (*1983*), tj. vznik aristokratických (jak dává tušit bohatství jejich pohřebišť) sídlišť coby důkaz slabosti nově vzniklých protourbánních sídlišť a naopak jejich zánik jako doklad politické a společenské konsolidace měst a jejich schopnosti přivést celé území pod svoji kontrolu, představuje sice zajímavou hypotézu, přesto však stojí na hraně (či za hranou) interpretačních schopností archeologie.

Jižní polovina oblasti Colline Metallifere (oblast dn. Massa Maritima) spadající snad pod vliv Vetulonie je naopak zasídlena sítí sídlišť otevřených a do značné míry rozptýlených, v nichž zpracování rud doprovází – zřejmě převažující – prosté subsistenční činnosti (*Zifferero 2009*). Dobře je v tomto směru prozkoumáno sídliště poblíž Lago d'Accessa, skládající se z několika shluků otevřených neorganizovaných sídlišť, jejichž hospodářství je založeno na kombinaci zemědělství a primárního zpracování kovů. I v severní Etrurii se sídlištní systémy jednotlivých městských států skládají z centrálního městského sídliště, několika druhotných center či pevností (*Maggiani 2008*) a příslušného zemědělského zázemí. To zde bohužel není poznáno tak systematicky jako v Etrurii jižní, a nelze jej proto do srovnání zahrnout.

Nutno ještě zmínit etruský sídlištní systém, který vzniká v Popádí na přelomu 6. a 5. století. Oblast je v té době předmětem zásadní hospodářské restrukturalisace. Vzniká zde tak teritoriálně-hospodářský systém s organisačním centrem ve Felsině (Bologni), obchodními a výrobními městskými centry v Marzabottu a Forcellu a dvěma přístavy ve Spině a Adrii. Rozsáhlé zemědělské zázemí (drobné statky rozšířené v nížině i v horských oblastech – např. v oblasti Marzabotta: *De Maria 1991*) bylo pravděpodobně schopno dosáhnout výrazné potravinové nadprodukce, která pak mohla být předmětem obchodu s Řeckem (přístavy Spina a Adria). Odtud naopak systém přijímal luxusní zboží (víno, malovanou keramiku), které redistribuoval do Etrurie (odkud naopak přichází kovy a kovové výrobky). Naopak město ve Forcellu zajišťovalo spojení s oblastí kultury Golasecca a přes ni se Zaalpím (souhrnně viz např. *Malnati – Mafredi 2003*).

2.2.1b. Řecké a římské kolonie

Koloniální sídliště vznikají v antice především s úmyslem poskytnout nový domov a nové možnosti skupině občanů mateřské obce. Kolonie tak vznikají jako komunity občanů do značné míry (až zcela) nezávislé na mateřské obci a nikoliv nezbytně udržující svazky s domorodým obyvatelstvem ve svém okolí (diskusi k různým podobám centrality archaických kolonií viz *van Dommelen 2005*).

Archaické řecké kolonie v jižní Itálii jsou tak například po dlouhou dobu od svého založení tvořeny jen vlastním městským jádrem (ne vždy „městským" co do vzhledu), zatímco teritorium kolem města (jeho *chóra*) zůstává archeologicky téměř prázdné.[12] Kolonisté coby občané-zemědělci totiž bydleli ve městě a na svoje polnosti na *chóře* (ne-li přímo ve „městě") docházeli. Založit statek přímo v chóře a vzdát se tak výhod městského života dostalo smysl teprve tehdy, kdy se příslušný pozemek nacházel příliš daleko od města, nebo pokud v cestě ležela krajinná překážka (taková situace však nastávala spíše s postupným nárůstem populace města: *Osanna 1992*, 234–235; *Facella et al. 2004*, 279–280). Sám rozsah *chóry*, její hranice, ale i místa kontaktu s domorodým obyvatelstvem vyznačují v krajině od nejranějších dob kolonie venkovské svatyně.

Podobné územní uspořádání fungovalo i v římských republikánských koloniích (podrobněji viz například Cambi in *Carandini – Cambi – Celuzza – Fentress edd. 2002*, 137–145). Ty jsou však pro nás zajímavé z jiného hlediska. Na rozdíl od řeckých kolonií tvoří totiž součást složitého a silně hierarchisovaného systému, který navíc (na rozdíl od stavu, který jsme pozorovali v Etrurii) není teritoriální a svojí strukturou pyramidální (centrální sídliště – na něm závislá druhotná centra – venkovské statky a vesnice), nýbrž je založen na politických vazbách nevyžadujících přímé sousedství sídlišť a jeho strukturu by bylo možno označit za „solární": centrum (Řím) – samostatná centra na něm závislá (kolonie římského práva) s vlastním teritoriem – samostatná centra formálně autarkní (kolonie latinského práva) s vlastním teritoriem – teritoria osídlená individuálně (*viritim*) kolóny, aniž v nich byla založena kolonie, a jejichž centrální místa (*fora*, *conciliabula*) plní centrální funkce administrativní, soudní a obchodní, při tom však postrádají oficiální městský status, zatímco městská forma je u nich spíše možností než podmínkou. Tato síť, kterou dále zahušťují spojenecká municipia, se potom proplétá územím, osídleným původním obyvatelstvem s vlastními sídlištními jednotkami (jednotlivé aspekty kolonisace v republikánském Římě viz např. *Settis ed. 1983*).

Paradoxně, z hlediska římského práva patří mezi těmito sídlištními formami nejvyšší status (samozřejmě s výjimkou Říma samotného) koloniím římského práva a teritoriím osídleným *viritim*, tj. jednotkám ve srovnání s koloniemi latinskými či s domorodými municipii poměrně nenápadným. Bez svědectví písemných pramenů bychom nebyli nikdy schopni nejen pochopit jemnosti tohoto složitého systému, ale možná bychom při jeho rozptýlenosti měli vážné problémy pochopit, že se skutečně jedná o systém.

[12] *Osanna 1992* poskytuje přehled o městském prostoru i chórách několika kolonií na jónském pobřeží Apenninského poloostrova. Nutno dodat, že z představeného obrazu se zásadně vymyká např. Tarent, kde – podobně jako v mateřské Spartě – je první koloniální osídlení rozptýleno po rozsáhlém území a až od 6. století dochází k vytvoření jednotného městského centra.

2.2.1c. Teritoria bez měst

Kromě klasických „městských států", sestávajících z městského centra a jeho *chóry*, se lze v Itálii setkat i s dalšími formami uspořádání teritoria, rozšířenými především v horských oblastech, jako je Umbrie, Sabinsko nebo Samnium.

V Samniu je doloženo rozptýlené osídlení sestávající z vesnic, svatyní a výšinných hradišť, přičemž jsou tyto tři složky na sobě navzájem prostorově nezávislé (*Tagliamonte 1996*; *Oakley 1995*; *Rainini 2000*). Písemné a pozdější epigrafické prameny však jasně dokládají politickou a vojenskou organisaci Samnitů, schopných jednat buď jako celek, nebo jako jednotlivé rozsáhlé kmeny, a vyplývá z nich, že tento decentralisovaný sídlištní obraz odpovídá specifickému politicko-teritoriálnímu uspořádání, v němž jednotlivé společenské jednotky (*pagi* – župy) pevně ovládají teritorium a hrají jednoznačně svoji roli v politické pyramidě samnitského svazu (národ/*nomen* – kmeny/*populi* – župy/*pagi*). Jednotlivé urbánní funkce, které politicky organisovaná společnost nezbytně potřebuje vykonávat, tak byly rozděleny mezi vesnice (funkce sídlištní a výrobní, snad i obchodní), svatyně (funkce náboženská, společenská a politická) a hradiště (funkce refugiální, do určité míry sídlištní či výrobní). Nejistoty o funkci hradišť (*Oakley 1995*) plynou z jejich nedostatečného archeologického poznání, značná variabilita jejich rysů (např. rozloha mezi 200 m^2 a 200 ha; nadmořská výška 213–1500 m, většinou však 800–1200 m) však možná naznačuje nejednotnou funkci. Jen na některých z nich byly zachyceny stopy trvalého osídlení, zatímco menší či nejvýše položená opevnění sloužila pravděpodobně předně jako refugia či jako jinak přechodná sídliště. Funkce politických center či sídel elit je u některých doložena až v římské doby (např. Monte Pallano: *Faustoferri – Lloyd 1998*), pro období starší však zatím dokázána nebyla, ani nebylo jasně stanoveno, jakým způsobem se o centrální roli tato hradiště dělila se svatyněmi.

2.2.2. Možnosti srovnání se Zaalpím

Úvahy o možnostech srovnání oppid a středomořských měst z hlediska jejich centrality si vyžádají několik úvodních poznámek:

Zaprvé, prosté srovnání není dost dobře možné prostě proto, že samotné sídlištní systémy jsou v obou prostředích silně odlišné. Středomořská města, jak jsme viděli, vykonávají svoji centralitu v rámci značně rozrůzněných sídlištních modelů: mohou být centry v plném slova smyslu jako řecké kolonie (které jsou ohniskem své *chóry* a zajímají se jen málo o to, co se děje vně ní: *obr. 2b*); mohou být vrcholem hierarchické pyramidy (nebo přinejmenším jedním z jejích horních pater), jak jsme to viděli na příkladu Doganelly nebo sídlištního systému felsinského Popádí (*obr. 2a*); mohou být formálně samostatnými a samy o sobě centrálními jednotkami, připoutanými přesto paprskem politické a administrativní závislosti k centru, jako v případě kolonií římských (*obr. 2c*).

O sídlištních systémech a hierarchii v zaalpské pozdně laténské střední Evropě se nemůžeme vyslovit s naprostou jistotou (*obr. 2e*). Modely navržené pro Galii (na základě Caesarových zpráv a dnešních pokusů o rekonstrukci území jednotlivých galských kmenů) připisují často jedinému kmeni několik oppid, přičemž není vždy zdaleka jasno, zda jedno z nich hrálo za všech okolností roli politického centra kmene.[13] Středočeský model „kolonisace" vycházející ze Závisti a postupným zakládáním dalších a dalších oppid postupující stále hloub na jih a jihozápad Čech (*Drda – Rybová 1997*; *1998*) stojí především na vnitřně sice koherentní historické argumentaci, kterou však z vnějších důkazů podporují pouze poměrně nejisté chronologické indicie. Centrální role Závisti mezi českými oppidy je navíc spíše návrhem než jistotou: vzdor její velikosti[14] není co do bohatosti nálezů ani stínem Stradonic. A Třísov? Náleží do téhož okruhu nebo jej musíme pojímat odděleně? Jsou dvě rozlehlé, (zprvu obě) nehrazené bavorské aglomerace Manching a Berching-Pollanten součástí téhož teritoriálního a ekonomického systému, nebo nám výrazné rozdíly ve složení mincovních *facies* v raných fázích obou nalezišť (*Schäfer 2010*) naznačují jejich vzájemnou kulturní či politickou nezávislost? Přesvědčí nás pracně vykonstruované argumenty S. Fichtla (*2003*; *2004a*) či R. Bedona (*2003*, 199–204), podle nichž jedno z oppid kmene za všech okolností hrálo roli *caput gentium*? Platilo toto pravidlo i vně Gallie, ve střední Evropě? Nebo můžeme naopak

[13] S. Fichtl (*2003*; *2004a*) argumentuje sice v tomto smyslu, odvolávaje se na (dle mého názoru ne zcela jednoznačné) Caesarovy zmínky o Bibracte, Besançonu či Bourges, i on však mimo tyto literárně dokumentované příklady naráží na vážné obtíže definovat „ústřední" oppidum většiny kmenů. Ve většině východní a střední Galie mu nezbývá než se uchýlit k málo spolehlivému kritériu velikosti (viz pochyby vyjádřené zde na příkladu Závisti nebo poznámky k hierarchii v rámci římského koloniálního systému), málo smyluplné „poloze ve středu kmenového území" či k dokladům ražby mincí (odehrávající se i na více lokalitách v rámci předpokládaného kmenového území).

[14] K problematičnosti velikosti sídliště coby kritéria jeho významu v sídlištním systému viz postřehy Thúkýdidovy (I, 10), které jako by byly přímo adresovány dnešním archeologům zabývajícím se otázkami sídlištní hierarchie.

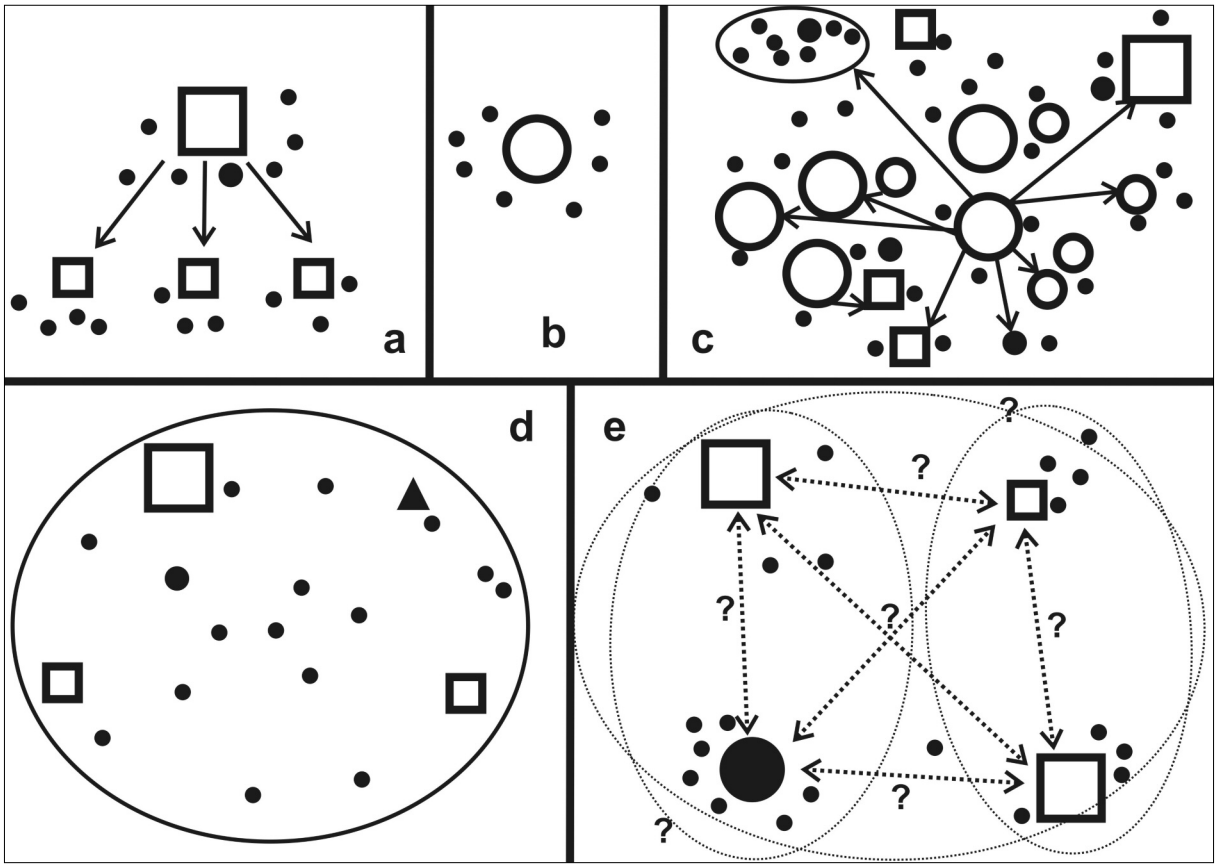

Obr. 2. *Sídlištní systémy předřímské Itálie: a) Etruský městský stát; b) Řecká kolonie; c) Římská republika; d) Samnitský pagus; srov. e) Zaalpí pozdní doby laténské.*
Legenda: výšinná sídliště opevněná □ a otevřená ■; nížinná sídliště opevněná ○ a otevřená ●; svatyně ▲

předpokládat (přinejmenším zde) volnou síť opevněných lokalit, jejichž vzájemná hierarchie se může postupem času poměrně zásadně proměňovat? Nic z toho nevíme. Pro většinu zde načrtnutých modelů v každém případě postrádáme ve Středomoří přesvědčivou analogii. Spíše než mezi *poleis* se ji však rozhodně vyplatí hledat mezi *ethné* v horských oblastech jako je Samnium (*obr. 2d*).

Zadruhé je třeba poznamenat, že oppida existují jen po velice krátkou dobu (jen výjimečně déle než sto let, často výrazně méně). To nám znemožňuje podniknout diachronní analýzy vztahu teritoria a centra, jaké jsme mohli vidět například v Etrurii, a jsme nuceni spíše pozorovat statickou situaci.

Naše znalosti o zázemí jednotlivých oppid v Čechách jsou nakonec dosud značně nevyvážené. Přehled laténského osídlení v zázemí lokality byl vypracován na základě dostupných zpráv o výzkumech a povrchových sběrů pro Třísov (*Zavřel 1996*) a Stradonice (*Polišenský 2003*; *Stolz – Řezáč 2005*), podrobněji však byla problematika analysována jen v případě Českých Lhotic (*Danielisová 2008*).

Oppida jsou v Čechách zakládána v oblastech řídce osídlených (avšak osídlených!) již od střední doby laténské a poměrně logicky tak zapadají do rámce zasidlování jižní poloviny Čech (*Michálek 2003*, 174). Nutno přiznat, že ve srovnání s poměrně nesmělými doklady středolaténského osídlení se jeví vznik oppid jako velice „náhlá“[15] a radikální změna. Zároveň je však nutno zmínit, že možná z důvodu malé cílené probádanosti, možná z důvodu omezených datovacích možností sběrového materiálu, jsou dosud nedostatečně poznány teritoriální předpoklady vzniku oppida a naopak jeho dopady na sídlištní strukturu, tedy jinými slovy proměna, která na teritoriu probíhá v klíčovém „okamžiku“ založení. Ačkoliv se takový požadavek možná může zdát neskromným, má poznání této proměny zásadní význam pro pochopení celého procesu.

[15] Na všech středočeských oppidech byly ale doloženy horizonty předcházející výstavbě hradeb (*Drda – Rybová 1997*). N. Venclová (*2011*) zmiňuje ze Stradonic dokonce keramiku a jiné artefakty středolaténského stáří. Plné zhodnocení těchto stop preoppidálního osídlení lokalit má samozřejmě zásadní význam.

Subsistence
Vzájemná role oppid a teritoria v otázce subsistence je stále předmětem diskuse. Podle teorie V. Salače (*1996*) byla oppida především centry obchodu a dalších nesubsistenčních aktivit a jako taková rozhodujícím způsobem závisela na dodávkách potravin zvnějšku. Podle názoru P. Drdy a A. Rybové (*1997*; *Drda 2002*) byla naopak v prvé řadě sídly zemědělských komunit. A. Danielisová (*2008*) připouští na základě počítačového modelování hypotetickou uskutečnitelnost obou navržených modelů, sama se však staví za střední cestu mezi nimi (oppida sama v určité míře produkovala potraviny, zároveň je však importovala ze svého zázemí).

V Itálii, jak jsme viděli, byla města v prvé řadě sídly zemědělských komunit, které si obživu zajišťovaly samy a byly přímo schopny potravinové nadprodukce na export (Doganelle, Popádí). Zde je však třeba zdůraznit, že jednak ve všech pojednávaných případech se města nachází ve výrazně úrodnějším prostředí než středoevropská oppida, jednak všechny představené hospodářské modely platí pro dobu archaickou a klasickou. Pro srovnatelná přírodní prostředí (například pro Samnium) a pro helénistické/pozdně republikánské období, jímž se mohli Zaalpané nejspíše inspirovat, mi podobné modely známy nejsou.

Výroba a obchod
Z velice obecného hlediska nabízí právě hospodářská centralita dobrou příležitost ke srovnání obou urbanismů.

Viděli jsme na příkladu Populonie, jak etruské město fungovalo jako centrum složitého hospodářského teritoriálního systému, v němž hrálo roli organisátora mezi oblastmi těžby a centry jednotlivých fází zpracování rudy. Zároveň se Populonie již svým samotným vznikem staví do role centra podobného teritoriálního systému, ale i brány cizích technologií. Podobné hospodářské systémy je možno hypotetisovat i v jiných částech Etrurie. Bohužel pro helénistické období jsou poměrně špatně poznány.

V zaalpské Evropě byly pro dobu předoppidální i oppidální identifikovány (ač možná v odlišném měřítku) podobné výrobní zóny (*Venclová et al. 2001*; *2007*; *Venclová – Michálek 1994*), v žádném z těchto případů však není doložena či přesně definována organisační ani jiná role oppida či jiného centrálního místa. Naopak většině českých oppid se připisuje (vzhledem k tomu, že jsou zakládána v blízkosti ložisek rud) role v organisaci těžby a zpracování surovin. Zejména dobře je pak výrobní centralita doložena v případě oppid a centrálních míst jihoněmeckých (*Schäfer 2002*; *2011*). Tyto příklady nás ale opět vedou již před dobu vzniku oppid do stupně LT C.

Obchod s vnějším světem probíhá v archaické Etrurii skrze zvláštní centra, emporia, prostřednictvím kterých samotná (nedaleká) města kontrolují pohyb zboží i cizích obchodníků na svém území (systém podrobně rozebírá *Nijboer 1998*; *2004a*). Bohužel organisace domácího obchodu v rámci teritoria jednotlivých center a mezi nimi navzájem je mnohem méně jasná, pro helénistické období pak nejsou údaje bezmála žádné.

Tento aspekt centrality, který by si v případě srovnání s oppidy zasloužil zejména naši pozornost, tak musíme bohužel prozatím z našeho rozboru vypustit.

2.3. Město a jeho (hospodářské) funkce

Za jedno ze základních (ne-li vůbec nejvýznamnějších) kritérií statutu sídliště je pro dnešní badatele přirozeně míra výrobní specialisace naznačující (částečné) vyvázání části populace ze základních subsistenčních činností. Nutno nicméně podotknout, že toto kritérium je do určité míry v rozporu s antickým ideálem města (ve smyslu sociálním) coby společenstva svobodných občanů-zemědělců právem a vojáků povinností. Pokud totiž nebyly v klasických antických městských státech nezemědělské aktivity občanům (či občanům určitého postavení) přímo zakázány, spočívalo v každém případě občanství či status původně v prvé řadě na vlastnictví půdy. Na provozování řemesel či obchodu bylo přinejmenším pohlíženo jako na společensky degradující (viz např. *Lévy 1979*). To přirozeně neznamená, že antické město (ve smyslu fyzickém) mohlo fungovat bez rozvinuté řemeslné specialisace, jen se zde snažím poukázat na to, že představu města coby centra svobodného provozování řemesel jsme zdědili nikoliv z antiky, nýbrž ze středověku a novověku, a že společenské postavení řemeslníků ve společnosti laténské (či etruské či kterékoliv jiné) se mohlo od našich implicitních očekávání podstatně lišit.

To vše ovšem mění jen málo na tom, že míra a druh výrobní specialisace je při pohledu zvnějšku ideálním prostředkem k „objektivnímu" srovnání dvou odlišných typů sídlištních aglomerací, měli bychom však toto varování mít na paměti ve chvíli, kdy se pokusíme tento jev historicky interpretovat.

Itálie
Hospodářský vývoj středotyrrhénské oblasti v prvé polovině prvního tisíciletí př. Kr. podrobně analysoval A. Nijboer (*1998*; *2004a*; *2004b*). Za ukazatel urbanisace pokládá autor hospodářskou specialisaci sídliště

a vznik dílenské (na rozdíl od podomácké) výroby specialisované na jediný druh produkce (na rozdíl od několika produkcí v jediné dílně). Tu vyvozuje z rysů jako lokalisace výrobních areálů (v rámci sídlištních areálů × kumulované ve speciálních zónách sídliště); standardisace výrobků; soustředění několika specialisovaných produkcí v jediném výrobním areálu × jejich rozdělení. Tento stav umožňuje potom dle něj plnou specialisaci výrobců (ačkoliv ji nutně neznamená a přinejmenším v archaické době k ní zřejmě docházelo zřídka).

Moment výrobní specialisace ve středoitalských centrálních sídlištích shledává Nijboer v průběhu sedmého století, a to jednak na základě pramenů písemných (řemeslnická *collegia* doložená v Římě), jednak archeologických. V 6.–5. století v Marzabottu jsou dílny (keramické i kovodělné) rozptýleny po městě v jednotlivých insulách. Netvoří ani výrobní zóny ani nejsou součástí sídlištních celků.

Nejpůsobivější doklad výrobního areálu v etruském městě – huť na pobřeží zátoky Baratti (viz výše Populonia) – je bohužel navždy ztracen a její organisaci se již nikdy nepodaří v úplnosti rekonstruovat, jisto však je, že se zde pod hradbami Populonie rozkládala zóna plně zaměřená na výrobu a že například i obytné stavby v této oblasti byly vázány výhradně na železářské aktivity (*Martelli 1981*; *Acconcia – Giuffré 2009*). Podobně jako v Populonii i ve Vulci se od 5. do zániku města ve 3. století soustředí výrobní objekty v severozápadní části města a především v bezprostředně na ni *extra muros* navazující poloze Pozzatella. Na základě dochované dokumentace si však nelze o povaze „výrobní zóny" učinit jasnější představu (*Moretti Sgubini 2005*, 463–464).

Mimo Etrurii pochází poměrně četné doklady výroby z venetské Padovy. I zde se řemeslo již od 6. století soustředí do několika jasně vymezených výrobních areálů při okraji (ale stále uvnitř) sídliště. Oblasti výroby keramické a metalurgické jsou přitom jasně rozděleny (*Ruta Serafini et al. 2007*, 67; *De Min – Ruta Serafini – Gambacurta – Gamba 2005*, 25–26, 70–71).

Podobně byla v několika republikánských městech identifikována specialisovaná řemeslná výroba – například černě listrované keramiky – uvnitř města v oblastech blízkých městským hradbám (např. Cales, Arezzo: viz *Morel 1976*; *2010*). V jiných částech republikánské Itálie přitom byla výroba těchto keramických kategorií rozptýlena po venkově bez zjevné vazby na město (Modenese: *Giordani 1990*; Chiusi: *Pucci – Mascione 2003*).

V každém případě můžeme v Itálii helénistické doby konstatovat existenci specialisovaných dílen soustředěných – v případě výroby průmyslové – do konkrétních výrobních oblastí. S tímto stavem kontrastuje pak například situace zjištěná ještě pro 1. století př. Kr. v dosud ne zcela romanisovaném Milánu, kde se několikero řemeslných činností soustředilo v týchž dílnách rozptýlených volně po městě. Až od augustovské doby zde dochází ke specialisaci výroby a k jejímu přesunu na periferii a do suburbia (*Grassi 2007*, 315).

Zaalpí

Mýtus specialisovaných výrobních zón na středoevropských oppidech (viz např. ještě *Peroni 2000*) bere při bližším pohledu na reálné doklady výroby na oppidech za své. Na českých a moravských oppidech bylo řemeslo dokumentováno hlavně ve dvorcích a většinou jako soustředění několika produkcí do jednoho dvorce (*Drda – Rybová 1995*; *Drda 2002*; *Čižmář 2002*). Podobně je tomu na většině lépe dokumentovaných lokalit i v dalších oblastech laténského světa: např. v Corentu (*Poux ed. 2011*), Villeneuve Saint-Germain (*Debord 1993*), Bibracte a do určité míry i na Manchingu (souhrnně *Meylan – Perrin – Schönfelder 2002*). Zde všude je výroba (vesměs zpracování železa) rozšířena poměrně rovnoměrně po celé ploše sídliště a vždy je vázána na sídlištní objekty – tj. výroba probíhá v sídlištních jednotkách vedle dalších aktivit. Nikdy není doloženo vyhrazení dané zóny výlučně řemeslu.

Toto uspořádání ukazuje na jinou organisaci výroby, než jakou jsme měli možnost sledovat ve Středomoří, a do značné míry vylučuje plnou profesionalisaci výroby (*Venclová 2002*; *Schreiber 2008*).

Několik případů, zdá se, vybočuje z této obecné tendence. V Kelheimu souvisí koncentrace výroby přirozeně se skutečností, že se nacházíme v místě primárního zpracování kovové rudy. Koncentrace některých konkrétních aktivit byla lokalisována jen v určitých oblastech Manchingu či ve Villeneuve Saint -Germain (bronzařství, zpracování skla: *Sievers 2002*, 176–179; *Debord 1993*), v obou případech se však jedná o výrobu specialisovanou (co do výrobní náročnosti nebo co do dostupnosti surovin), jaká se nedá očekávat v každém dvorci, zatímco doklady zpracování železa jsou zde rozšířeny obecně. Podobně v povrchových nálezech dokladů výrobních aktivit z Němčic (*Čižmář – Venclová 2010*) lze vysledovat odlišné koncentrace dokladů výroby železářské, bronzařské a sklářské, není však jisté, jaké faktory mohly tuto distribuci ovlivnit. Naopak zcela přesvědčivý je rozdíl mezi výrobní a sídlištní zónou v Berchingu (*Schäfer 2010*, 231–232). Shluky různých dílenských objektů byly zaznamenány i v Bratislavě (*Pieta 2002*).

Povšimněme si, že všechny přesvědčivější doklady koncentrace výroby v konkrétních zónách pocházejí z rovinných sídlišť a ne z „výšinných oppid" přísně vzato. I sama koncentrace výroby (ať si ne v jedné „řemeslnické čtvrti", ale přinejmenším v jednom sídlišti) není spojena se vznikem oppid, neboť spadá ještě do 3. století. V této souvislosti nelze nepřipomenout, že s tímto jevem souvisí (chronologicky nebo/i příčinně?) i jistá technologická revoluce, která se v zaalpském světě odehrává rovněž ve 3. století a která vede tím či oním způsobem k rozvoji zpracování skla, železa i bronzu. Na všech těchto inovacích se mohly svým způsobem podílet impulsy vycházející ze Středomoří (sklo: *Venclová – Hulínský – Frána – Fikrle 2009*, 415, 419; bronz: *Frána – Jiráň – Moucha – Sankot 1997*, 93). To nás ale nese již příliš daleko od otázky vzniku aglomerací.

2.4. Forma

Zbývá poslední aspekt, z něhož lze k otázce jižní inspirace vzniku oppid přistupovat – prostá formální inspirace, tj. nic více než prostá podobnost jednotlivých fyzických rysů zaalpských oppid a středomořských měst. Jakkoliv se tento přístup může jevit jako zdánlivě primitivní, pokládám jej za jediný způsobilý k přímému a bezprostřednímu srovnání obou typů sídlišť. Keltové mohli projít (z jihu inspirovaným?) společenským přerodem, ten ale nemusel nutně vyústit ve vznik měst na jižní způsob. Mohli se sice na jihu inspirovat myšlenkou aglomerovaného sídliště, jeho fungování v Zaalpí museli ale podřídit zaalpským společenským, hospodářským a přírodním podmínkám.

Procesy vedoucí k proměnám na rovině společenské, organisační a hospodářské jsou – jak jsme viděli v průběhu tohoto textu – v Zaalpí doloženy již po celé třetí století. V jejich průběhu vznikají aglomerace, dochází k výrobní specialisaci atd. Do toho všeho se v LT C2 jaksi „z ničeho nic" rodí oppida, mnoha svými rysy odlišná od bezprostředně jim předcházejících sídlišť (např. co do polohy, opevnění atd.). Právě tuto formální odlišnost prozkoumáme v tomto posledním oddílu – budeme se ptát, jaké vzory mohla vznikajícím oppidům nabídnout soudobá Itálie.

Bylo opakovaně poukázáno na to, že sídliště severoitalských Keltů neposkytují myšlence jižní inspirace oppid prakticky žádnou oporu (*Vitali 1996*; *Schulze-Foster 2000*; *Kysela 2010*), v následujícím se tedy zaměřím výhradně na města etruská.

2.4.1. Umístění v krajině a celkový vzhled sídlišť

Etrurie

Etruská města vznikají, jak jsme již viděli v oddílu 2.1, v devátém století na rozsáhlých náhorních plošinách a kopcích vesměs v polohách přirozeně chráněných například příkrými srázy.

Italské bádání staví vždy na první místo svého zájmu etruské „metropole", tj. centra, jež bylo možno identifikovat s městy zmiňovanými písemnými prameny (Tarquinie, Veje, Populonie, Volterra atd.). Jejich rozloha (*obr. 3*) většinou kolísá mezi 80 a 160 ha v případě jihoetruských center, zatímco např. Roselle dále na sever mají 60 ha, Chiusi ve vnitrozemí dosahuje ve své historické podobě rozlohy pouhých 30 ha. Zároveň však vedle nich známe četné v pramenech nedoložené lokality městského charakteru dosahující i několika desítek ha (Acquarossa 50 ha, Doganella dokonce 240 ha!).[16] Postupně – zejména v helénistickém období – v krajině vznikají ještě menší opevněná centra (kolem 10 ha) sloužící snad coby pevnosti zajišťující území jednotlivých center (např. Musarna na teritoriu Tarquinií: *Broise – Jolivet 2004*, nebo Rofalco či Ghiaccioforte v zázemí Vulci: souhrnně *Fontaine 2001*; *Cerasuolo – Pulcinelli 2008*).

Uvedené rozlohy přirozeně nevyjadřují ani tolik **osídlenou** plochu, jako spíše plochu k sídlení dostupnou a – což je podstatnější – v určité fázi vývoje obehnanou hradbami. Pokud se týká využití prostoru, sídliště přirozeně nemohla být detailně zkoumána pro svou rozlehlost a dlouhodobé osídlení. Na většině z nich však byly provedeny povrchové průzkumy. Na jejich základě bylo osídlení doby železné zaznamenáno rozptýleně a nesouvisle v různých částech plošiny.[17] Ani poté, co se osídlení od sedmého–šestého století koncentruje do formy reálně urbánního sídliště, nepokrývá celou plochu města;

[16] Absence vznešeného rodokmenu (a chronologie o několik desítek let nižší než u „centrálních" lokalit) vede většinou italské badatele k tomu, aby na tyto lokality pohlíželi jako na (tím či oním způsobem) závislé na metropolích. Není zde bohužel prostor absurditu této argumentace dále analysovat. K Acquarosse s rozsáhlými doklady těžby kovů viz souhrnně např. *Damgaard Andersen 1997*.

[17] Dlouhodobý spor o povaze tohoto osídlení proti sobě postavil na jednu stranu etruskology a tradiční badatele, kteří hovořili o několika navzájem nezávislých vesnicích (nejpřesvědčivěji v tomto smyslu argumentuje *M. Rendeli 1991*; *1993*; viz např. i *Harris 1989*), a na stranu druhou peroniovské prehistoriky (*Peroni – Di Gennaro 1986*; *Guidi 1989*; *Pacciareli 2000*; *2010*), kteří tato protoměsta představovali jako sice nesouvislá, ale jednotná sídliště (přehled debaty a vyváženou střední posici lze nalézt ve *Vanzetti 2004*).

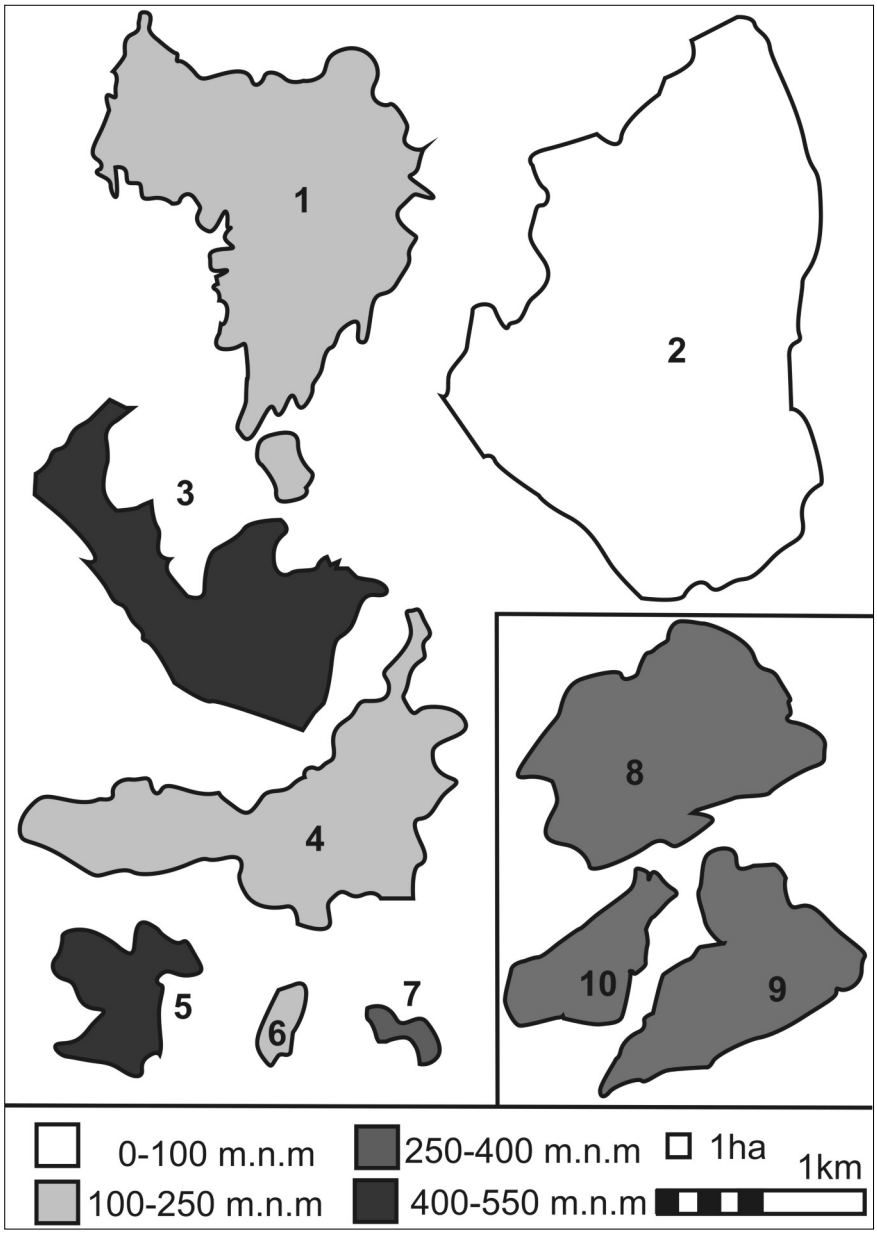

Obr. 3. *Srovnání velikosti, formy a polohy etruských a italických měst a oppid: 1) Veje; 2) Řím; 3) Volterra; 4) Tarquinie ; 5) Perugia; 6) Musarna; 7) Ghiaccio Forte; 8) Stradonice; 9) Závist; 10) Hrazany*

tak je tomu alespoň ve Volteřře (*Pasquinucci – Menchelli 2000*), Doganelle, Marzabottu, ale i v drobné helénistické Musarně. Ve všech těchto sídlištích byla (někdy podstatná) část sídlištní plochy ponechána nezastavěná. Z většiny vlastních metropolí bohužel spolehlivé doklady o uspořádání sídliště chybí a podobné uspořádání se zde spíše předpokládá (*Steingräber 2000*).

Většina jmenovaného – poloha v hajitelných polohách, sídliště o rozloze desítek až stovek hektarů, z nichž jen část je zasídlena – skutečně odpovídá situacím pozorovaným na oppidech.

2.4.2. Způsob zástavby

Etrurie

Vnitřní organisace etruských měst je dosud poznána jen nedostatečně (přehled ve *Steingräber 2000*). Druhá polovina sedmého a šesté století je považována za přelomové období, v němž dochází k plné transformaci dosavadních „protourbánních sídlišť" v města. Tento přerod, definovaný (jak by nás již nemělo překvapit) především na základě vývoje pohřební a kultovní složky dokumentace, lze dosud spojit jen s poměrně omezeným množstvím pramenů přísně vzato sídlištních.

Ve Vejích v poloze Piazza d'Armi dochází v tomto období k reorganisaci sídliště do pravidelné sítě parcel rozdělených dlážděnými ulicemi. Osu sídliště tvoří hlavní příčná ulice, z níž vybíhají ulice po-

stranní a která se v samotném centru rozšiřuje do pravoúhlého dlážděného náměstí (naposledy *Bartoloni – Acconcia – Ten Kortenaar 2005*, 75). Podobná organisace sídliště, kterému je osou hlavní ulice (případně dvě křížící se ulice), z níž vybíhají kolmé ulice vedlejší, byla navržena pro pozdější období i v Tarquiniích (*Pelagatti 1989*; *Cavagnano Vanoni 1989*; *Chiaramonte Treré 2005*), doložena je v Doganelle (*Perkins – Walker 1990*), ve Forcellu (*De Marinis – Rapi edd. 2005*, 39–46) či Musarně (*Broise – Jolivet 2004*). O stupeň pokročilejší organisace s ulicemi tří řádů vytvářejícími podélné insuly je doložena v Marzabottu[18] a podobné insulové uspořádání je známo i ze Spiny (naposledy *Gleba 2009*). Stojí za připomenutí, že přinejmenším poslední dvě sídliště jsou „koloniemi" založenými plánovaně a že neznáme uspořádání žádného organicky vzniklého etruského města s výjimkou Tarquinií, kde je pravidelné uspořádání spíše tušeno.

Z obecnějšího hlediska je možno doklad plánované organisace sídliště shledávat v infrastruktuře, jako je např. dláždění ulic či kanalisace – i tyto elementy jsou v Etrurii doloženy přinejmenším od 6. století (*Izzet 2007*, 177).

Výzkumy uvnitř sídlišť se bohužel v naprosté většině případů zaměřily na svatyně (či na budovy, které výkopci jako svatyně více či méně přesvědčivě presentují). O povaze zástavby nás tak informují opět jen sídliště periferní (Marzabotto, Forcello) či nižšího statutu (Musarna, Rofalco, Ghiaccioforte).

Zaalpí

Zdaleka ne na všech oppidech je možno mluvit o plánované zástavbě. Nelze však pominout, že tam, kde to možné je, odpovídá základní schéma schématu etruskému – lineární osa či dvě navzájem se křížící osy dělící sídliště, případně tvořící základ dalšího dělení: Manching, Villeneuve St. Germain, Tittelberg, Variscourt.

To však není důvod k tomu, abychom v organisaci vnitřní zástavby oppid hledali principy etruské urbanistiky. Jak poznamenává již Castagnoli (*1971*, 74), je osové uspořádání sídliště nejprimitivnějším a nejpřirozenějším možným přístupem k organisaci prostoru, který nutně nevyžaduje kulturní derivaci. Stejně tak (*ibidem* 124–125) není nutno hledat vnější inspiraci za samotnou myšlenkou vnitřní organisace sídliště, která odráží praktické potřeby spíše než kulturní vlivy. Pravidelnost či nepravidelnost plánu závisí výhradně na spontánnosti vzniku sídliště, vnější vliv lze konstatovat nanejvýš v případě zjevně komplexních plánů. O tom však v našem případě hovořit nemůžeme. Je sice pravdou, že otevřená sídliště třetího století jsou organisována i podle jiných principů (viz např. prázdný centrální prostor, kolem něhož se soustředí osídlení v Acy Romance: viz např. *Fichtl 2004b*, Fig. 1; nebo v Němčicích: *Čižmář – Venclová 2010*), přesto právě osově je již od třetího století organisován Manching (*Sievers 2003*).

Oppida tedy jsou do určité míry pravidelně organisovaná, tato pravidelnost ale nepřekračuje meze praktických potřeb, a nelze ji tak nezbytně brát za doklad kontaktu s jižním prostředím.

2.4.3. Hradby a brány

Etrurie

Ve 4.–3. století již byla hradbami obehnána všechna etruská města, k ohrazování však docházelo postupně.[19] Většina dochovaných fortifikací pochází až z odbobí 6.–4. století, ojediněle však byly zaznamenány i starší fáze hradeb datované ještě do 8. století a vymezující tedy ještě protourbánní sídliště. Tak je tomu ve Vejích a v Bologni (*Boitani 2008*; *Ortalli 2008*).

Na hradby nelze nutně pohlížet jen jako na utilitární vojenskou stavbu. Symbolický význam opevnění pro samotnou definici města shrnuje naposledy G. Camporeale (*2008*).[20] Nepřekvapí potom, že například Doganella je obehnaná spíše lehkou zídkou než hradbou (*Michelucci 2008*).

Hradby přinejmenším ve svých mladších fázích obklopují celou náhorní plošinu, na níž leží město, a jejich průběh vesměs sleduje konfiguraci terénu. Z architektonického hlediska se jedná převážně o kamenné stěny opírající se na vnitřní straně o masivní hlinitý val. Samotná stěna je v mladších obdobích z blokového zdiva a většinou bývá provedena technikou dvojího líce vyplněného kamením (např. Tarquinie: *Baratti – Cataldi – Mordeglia 2008*; Vulci: *Sgubini – Moretti 2008*), u staveb nejstarších se jedná

[18] Novou „astronomickou" četbu tohoto schématu nedávno předložil G. Sassatelli (např. *Malnati – Sassatelli 2008*, 452–458).

[19] Problematika fortifikací etruských měst byla naposled vyčerpávajícím způsobem shrnuta na 25. konferenci etrusko-italických studií (viz sborník *Città murata 2008*). K problematice opevnění v předřímské Itálii viz i *Miller 1998*.

[20] Problematika symbolického vymezení městského prostoru je z antiky dobře známa a obsáhle studována (např. založení měst *etrusco ritu*). Nelze však než souhlasit s G. Camporealem, že naše informace jsou v mnoha ohledech překroucenou pozdní učenou rekonstrukcí. A. Carandini (viz např. *Carandini – Capelli eds. 2000*) se na základě svých domnělých objevů na Palatinu (či spíše jejich fantasmagorických interpretací) pokouší tyto rituály bezezbytku přenést již do osmého století.

o prostou plentu z přitesaných kamenů (Veje: *Boitani 2008*). Stěna se opírá o val (*agger;* viz *Quilici 1994*) volně, bezmála nikdy není doložena dřevěná kostra ani uvnitř stěny, ani uvnitř valu.[21]

Z hlediska fortifikačního jsou tato opevnění poměrně nenápaditá (podrobněji viz např. *Fontaine 2008*, 212–217). Vlastně jedinými prvky aktivní obrany jsou v nich brány. Teprve u nejmladších opevnění třetího století se začínají objevovat elementy zjevně počítající s pokročilými obléhacími strategiemi: například zdvojený příkop Musarny (*Broise – Jolivet 2004*), monumentální bastion západní brány ve Vulci (*Sgubini – Moretti 2008*), věže v Rofalcu (*Cerasuolo – Pulcinelli – Rubat Borel 2008*) atd.

Zaalpí

Jak si povšiml již Frey (*1984*; *1988*), odpovídá popsaná hradební architektura skutečně do značné míry fortifikacím oppid. Povšimněme si však, jak významnou roli hrají v tomto tvrzení argumenty problematické či *ex silentio*:

– Pro obě skupiny fortifikací je charakteristická hradba s kamenným lícem a náspem-*aggerem*. Nelze zde nezmínit, že *agger* je v obou případech ne architektonickou volbou, ale stavební nezbytností: val totiž hradby obou typů zesiluje v prvé řadě coby konstrukci, až v řadě druhé coby pevnostní dílo (*Fontaine 1990*, 374). Pro inspiraci si pozdnělaténští stavitelé hradeb s vnitřním náspem nemuseli chodit až do Itálie, předlohy jsou dostatečně známy i v raně laténské Evropě.

– Etruské ani pozdně laténské hradby nemají věže ani jiné prostředky aktivní obrany. Nemají, nepotřebují je. Helénistické válečné stroje přinesl do Itálie Pyrrhos (v Itálii 281–275 př. Kr.), do Etrurie krátce na to Římané, do Zaalpí teprve Caesar. Ač nám je o bojové taktice předchozího období spolehlivě známo poměrně málo, můžeme důvodně předpokládat, že války se rozhodovaly v otevřených bitvách. Města se dobývala prvním útokem na bránu či obležením a vyhladověním (*Fontaine 1990*, 43–48).

– V obou prostředích se hojně užívá klešťovité brány. Tento typ brány je sice v Itálii skutečně oblíben (*Brands 1988*, 16–29), zároveň je ale od závěru 4. století vytlačován či rozvíjen výrazně sofistikovanějšími typy, byť i založenými na totožném principu (dvorová uspořádání s dvojitou branou; boční flankovací bastiony atd.). Opět se tak jedná o poměrně logické fortifikační řešení. Možno podotknout, že například klešťovitá brána D oppida Závist spočívala na časně laténské bráně s kamennými bastiony, fungující na shodném principu jako brána klešťovitá (*Motyková – Drda – Rybová 1984*, 371–372).

Naopak, ve Středomoří nenacházíme inspiraci pro technickou stránku oppidálních fortifikací (výdřeva valu; hradba typu *murus gallicus* atd.), která spočívá plně v místní tradici či invenci.

Ze všech myslitelných forem středomořské inspirace oppidálních hradeb tak zůstává udržitelná jediná: inspirace samotnou myšlenkou, že výšinné lokality lze opevňovat – ať už z důvodů přísně obranných či (spíše?) symbolických a prestižních. Ani to však nebylo pro obyvatelstvo střední Evropy doby železné žádným „objevem"; raně laténská opevnění se jim rozpadala přímo na očích.

Z přísně praktických důvodů tedy lze myšlenku jižní inspirace oppidálních fortifikací přijmout pouze v případě, že ji obalíme do tlusté vrstvy argumentací v duchu „adaptace na místní poměry". V samotných těchto „místních poměrech" bylo však již přítomno vše, co hradba vyžadovala. Myšlenka jižního vlivu tak ztrácí jakoukoliv *raison d'être* a jediné, co nám zůstane v ruce, bude možnost inspirace symbolické. Ta však přece jenom místy vysvítá jako velmi pravděpodobná, například na Třísově, jehož hradba je provedena ve zdivu napodobujícím *opus quadratum*.

3. ZÁVĚR

Nahlédli jsme z mnoha nesourodých úhlů několik možností, jimiž lze propojit oppida se sídlišti ve Středomoří, zejména v předřímské Itálii. Shrneme nyní hlavní body jednotlivých možností a nemožností, a to (z dobrých důvodů) v pořadí opačném než v jakém jsme je zkoumali.

Nejprostší a rovněž nejplodnější způsob, jímž lze přistupovat k otázce „byla oppida inspirována z jihu?", je prosté formální srovnání jednotlivých fyzických rysů, které jim jsou společné. Na základě zběžného srovnání celkového vzhledu a umístění v krajině, vnitřní organisace sídliště a formy i detailů fortifikace se lze dle mého názoru k jižní derivaci vyjádřit spíše skepticky. Analogie, které je mezi oběma typy sídlišť možno shledat, se jeví jako příliš obecné a neurčité, než aby bylo možno na jejich zá-

[21] Jsou mi známy pouhé dva případy valu s výdřevou (oba bez kamenné plenty!), a to ve Spině (*Malnati – Sassatelli 2008*) a ve Forcellu (*Hummler – Carver 1988*). V obou případech (jde o dvě současné lokality z téhož kulturního a krajinného prostředí) může být toto řešení vynuceno předně nedostupností kvalitního stavebního materiálu v Popádské nížině. Zároveň je však třeba upozornit, že se v případě obou „valů" jedná zřejmě v prvé řadě o protipovodňová opatření, spíše než o zásadní fortifikační díla (viz citované práce).

kladě vynést spolehlivý soud. Zároveň je však třeba připustit, že inspirace se mohla odehrát pouze na rovině symbolické. Pro ni však bude nesnadné hledat archeologické doklady.

Z hlediska organisace sídlištních a výrobních zón vykazují oppida a středomořská města výrazné rozdíly a lze říci, že uspořádání oppid odpovídá z tohoto hlediska spíše ranějším formám organisace středomořských sídlišť náležejícím ještě první polovině 1. tisíciletí př. Kr. Sama koncentrace výroby není kritériem jižního vlivu na oppida, neboť k ní dochází již v aglomeracích preoppidálních.

Z hlediska různých forem centrality narážíme bohužel na velký problém neznalosti měřítka, v němž máme sídlištní strukturu pozorovat: Jednotlivá oppida? Síť oppid? Hierarchicky strukturovaná síť? Jeví-li se na základě písemných pramenů a situací definovaných v západnějších částech laténského světa jako nejpravděpodobnější druhá varianta, blíží se tato sídlištní struktura ze všech modelů pozorovaných ve Středomoří nejvíce situaci v horských oblastech Itálie. To přirozeně neimplikuje derivaci pozdně laténské sídlištní struktury právě z této oblasti, nabízí však případné zajímavé možnosti srovnání obou modelů. Vzhledem k vyjádřeným nejistotám nelze bohužel uvažovat o otázkách, jako je politická centralita. Zajímavou možnost srovnání by nabízela kategorie relativně objektivní, tj. centralita ekonomická, zejména ve smyslu obchodním, naše znalosti této problematiky v helénistické Itálii jsou však poměrně omezené a neumožňují vhodné srovnání.

V otázce „města obydleného", tedy urbanisace chápané jako komplexní společenský proces, sledovaný na široké škále archeologických pramenů včetně (či v první řadě) nesídlištních, jsme nakonec konstatovali nepoužitelnost středomořských modelů. Přesto podotýkám, že podobný přístup – pečlivě aplikovaný na konkrétní kulturní prostředí – má svoje plné opodstatnění a že ve středoevropském prostředí nebyl dosud uplatňován důsledně na rozdíl nejen od Středomoří, ale i od jiných oblastí laténského světa.

V průběhu celé práce jsme soustavně konstatovali že kořeny zkoumaných procesů sahají již do třetího století. Otázka, zda i v případě společenského přerodu třetího století můžeme uvažovat o jižní inspiraci (či v jakém rozsahu), přesahuje rámec této práce. Můžeme si povšimnout, že na alespoň částečnou roli jižních kontaktů ukazují např. technologické proměny se Středomořím související – rozvoj výroby skla, nová technologie bronzových slitin, přijetí mince. Nepřímo lze uvažovat o migraci a válečnické mobilitě jako prostředku kontaktu mezi oběma oblastmi a o válečnictví obecně jako o prostředku společenské integrace (viz např. *Marion 2007*; pro podobné modely ve Středomoří viz např. *Tagliamonte 1996*).

Vrátíme-li se nyní zpět k původnímu cíli této práce – „Jak přesně klást otázky, díky nimž bude možno zhodnotit jižní vliv na vznik pozdně laténských oppid?" – lze konstatovat, že dva aspekty (formální podobnost a organisace teritoria v helénistické Itálii) si zaslouží hlubší studie, než jaké jim mohly být věnovány zde. Právě ony slibují zachytit alespoň stopu toho, co mohlo oba sídlištní a hospodářské systémy do značné míry spojovat.

Otázku lze však položit ještě jinak. Neptejme se jen, jaké jižní inspirace přispěly ke vzniku oppid, ale spíše jaká jižní inspirace (tedy inspirace činností středomořských archeologů) nám může pomoci tento proces lépe pochopit. Pokud dosud může vládnout dojem, že se oppida v průběhu fáze LT C2 „zničeho nic" vynořují v dosud jen řídce osídlených oblastech, není divu, že interpretace tohoto jevu nechává prostor pro myšlenky jako „import sídlištní kategorie". Různé příklady ze Středomoří ukázaly, jak zásadní roli hrála na pochopení urbanisačního procesu pečlivá diachronní studie osídlení dané oblasti. Právě aplikace podobného přístupu i ve střední Evropě by mohla zásadním způsobem přispět k přesnějšímu porozumění tomuto jevu.

LITERATURA

Acconcia, V. – Giuffré, E. M. 2009: Lo scavo della spiaggia di Baratti: Campagne 2007–2008. In: F. Ghizzani Marcìa – C. Megale (edd.), Materiali per Populonia 8. Pisa, 127–160.

Agusta-Boularot, S. – Lafon, X. edd. 2004: Des Ibères aux Vénètes. Actes du colloque, Rome 1999. Roma.

Ampolo, C. ed. 1980: La città antica. Roma–Bari.

Aranguren, B. – Ciampoltrini, G. – Rendini, P. 2004: Attività metallurgica negli insediamenti costieri dell'Etruria centrale fra VI e V secolo a. C. In: Lehoërff ed. 2004, 323–339.

Attema, P. ed. 2004: Centralization, Early Urbanization and Colonization in First Millennium B. C. Greece and Italy. Part 1: Italy. BABesch Supplementum 9. Louvain.

Atti Firenze 1989: Atti del Secondo Congresso internazionale etrusco, Firenze 1985. Roma.

Baratti, G. – Cataldi, M. – Mordeglia, L. 2008: La cinta fortificata di Tarquinia alla luce della nuova documentazione. In: Città murata 2008, 155–169.

Barker, G. – Lloyd, J. edd. 1991: Roman Landscapes. Archaeological survey in the mediterranean region. Archaeological monographs of the British School at Rome 2. London.

Bartoloni, G. – Acconcia, V. – Ten Kortenaar, S. 2005: Veio, Piazza d'Armi. In: Dinamiche di Sviluppo 2005, 73–85.

Bedon, R. 2003: La naissance des premières villes en Gaule intérieur durant la période de La Tène finale. In: Reddé et al. edd. 2003, 195–215.

Böhm, J. 1946: Naše nejstarší města. Praha.

Boitani, F. 2008: Nuove indagini sulle mura di Veio nei pressi di porta Nord-ovest. In: Città Murata 2008, 135–142.

Boos, A. 1989: „Oppidum" im caesarischen und im archäologischen Sprachgebrauch – Widersprüche und Probleme, Acta Praehistorica et Archaeologica 21, 53–73.

Bouzek, J. 1989: Die keltische Oppida Böhmens und Mährens und die antike Welt, Eirené 112/3, 129–132.

Bouzek, J. 2007: Keltové našich zemí v evropském kontextu. Praha.

Bradley, G. 2000: Ancient Umbria: State, Culture, and Identity in Central Italy from the Iron Age to the Augustan Era. Oxford.

Brands, G. 1988: Republikanische Stadttore in Italien. BAR International Series vol. 458. Oxford.

Brecciaroli Taborelli, L. ed. 2007: Forme e tempi dell'urbanizzazione nella Cisalpina (II sec. a. C.–I sec a. C.). Atti delle Giornate di studio, Torino 2006. Firenze.

Broise, H. – Jolivet, V. 2004: Un habitat fortifié étrusque d'époque hellénistique. Le cas de Musarna. In: Agusta-Boularot – Lafon edd. 2004, 31–37.

Buchsenschutz, O. 2000: Les oppida celtiques, un phénomène original d'urbanisation. In: Guichard – Sievers – Urban edd. 2000, 61–64.

Buchsenschutz, O. – Ralston, I. 1986: En relisant la «Guerre des Gaules». In: Actes du VIII colloque sur les Âges du Fer en France non mediterranéenne, Angoulême 1984. Aquitania suppl. 1. Bordeaux, 383–387.

Buchsenschutz, O. – Chardenoux M.-B. – Krausz, S. – Vaginay, M. edd. 2009: L'âge du Fer dans la boucle de la Loire, Les Gaulois sont dans la ville. Actes du XXXIIe colloque de l'AFEAF, Bourges 2008. Revue Archéologique du Centre de la France, 35e supplément. Tours.

Cambi, F. – Cavari, F. – Mascione, C. 2009: Materiali da costruzione e produzione del Ferro. Studi sull'economia populoniese fra periodo etrusco e romanizzazione. Bari.

Camporeale, G. 2008: La Città murata d'Etruria nella tradizione letteraria e figurativa. In: Città murata 2008, 15–36.

Capuccini, L. 2010: Per un modello di sviluppo della città di Chiusi tra X e V sec. a. C., Rivista di Topografia antica (Journal of ancient topography 18) 2008, 43–74.

Carandini, A. – Capelli, R. edd. 2000: Roma, Romolo, Remo e la fondazione della città. Catalogo della Mostra. Roma.

Carandini, A. – Cambi, F. – Celuzza, M. G. – Fentress, E. edd. 2002: Paesaggi d'Etruria: Valle dell'Albegna, Valle d'Oro, Valle del Chiarone, Valle del Tafone: progetto di ricerca italo-britannico seguito allo scavo di Settefinestre. Roma.

Castagnoli, F. 1971: Orthogonal Town Planning in Antiquity. Cambridge (Mass.)–London.

Cavagnano Vanoni, L. 1989: Intervento alla Cività di Tarquinia della fondazione Lerici. In: Atti Firenze 1989, 343–345.

Cerasuolo, O. – Pulcinelli, L. 2008: Fortezze di confine tardo-etrusche nel territorio tra Caere e Tarquinia. Note di topografia e architettura. In: Città murata 2008, 533–538.

Cerasuolo, O. – Pulcinelli, L. – Rubat Borel, F. 2008: Rofalco (Farnese, VT). Una fortezza vulcente tra la metà del IV e i primi deceni del III sec. a. C. In: Città murata 2008, 527–528.

Cifani, G. 2002: Notes on the rural landscape of central Tyrrhenian Italy in the 6th–5th c. B. C. and its social significance, Journal of Roman Archaeology 15, 249–260.

Città murata 2008: La città murata in Etruria. Atti del XXV Convegno di studi etruschi ed italici, Chianciano Terme-Sarteano-Chiusi 2005. Pisa–Roma.

Collis, J. R. 1984: Oppida, Earliest Towns North of the Alps. Sheffield.

Collis, J. R. 1995: States without centres? The middle La Tène period in temperate Europe. In: B. Arnold – D. B. Gibson (edd.), Celtic chiefdom, Celtic state. The evolution of complex social system in prehistoric Europe. Cambridge.

Corretti, A. 2009: Siderurgia in ambito elbano e populoniese: un contributo dalle fonti letterarie. In: Cambi – Cavari – Mascione 2009, 133–139.

Cresci, M. – Viviani, L. 1995: Defining an economic area of the Hellenistic Period in inland northern Etruria, Etruscan Studies 2, 141–157.

Čižmář, M. 1993: Keltská okupace Moravy (doba laténská). In: V. Podborský a kol., Pravěké dějiny Moravy. Brno, 380–423.

Čižmář, M. 2002: Ökonomische Struktur des Oppidums Staré Hradisko. In: Dobiat – Sievers – Stöllner edd. 2002, 297–313.

Čižmář, M. – Venclová, N. 2010: Němčice (Mähren) 3.–2. Jh. v. Chr. Protourbanisierung in Mitteleuropa? Poster presetovaný na 34. konferenci AFEAF v Aschaffenburgu.

Damgaard Andersen, H. et al. edd. 1997: Urbanization in the Mediterranean in the 9th to 6th centuries BC. Copenhagen.

Danielisová, A. 2008: Oppidum České Lhotice v kontextu svého sídelního zázemí. Disertační práce, Ústav pro pravěk a ranou dobu dějinnou FF UK. Praha.

De Maria, S. 1991: Bologna (Bononia) and the Reno valley. In: Barker – Lloyd edd. 1991, 96–105.

De Marinis, R. – Rapi, M. edd. 2005: L'abitato etrusco del Forcello di Bagnolo S. Vito (Mantova). Le fasi di età arcaica. Mantova.

De Min, M. – Ruta Serafini, A. – Gambacurta, G. – Gamba, M. 2005: La città invisibile. Padova preromana: trent'anni di scavi e ricerche. Padova.

Debord, J. 1993: Les artisans gaulois de Villeneuve-Saint-Germain (Aisne). Structures, production, occupation du sol, Revue archéologique de Picardie N° 3–4, 71–110.

Dehn, W. 1961: Zangentore an spätkeltischen Oppida, Památky archeologické 52, 390–396.

Dench, E. 1995: From Barbarians to New Men. Greek, Roman, and Modern Perceptions of Peoples from the Central Apennines. Oxford Classical Monographs. Oxford.

Di Gennaro, F. 1982: Organizzazione del territorio nell'Etruria meridionale protostorica: applicazione di un modello grafico, Dialoghi di Archeologia n. s. 4, 102–112.

Dinamiche di sviluppo 2005: Dinamiche di sviluppo delle città nell'Etruria meridionale. Veio, Caere, Tarquinia, Vulci. Atti del 23° Convegno di studi etruschi ed italici 2001. Pisa–Roma.

Dobiat, C. – Sievers, S. – Stöllner, Th. edd. 2002: Dürnberg und Manching. Wirtschaftsarchäologie im ostkeltischen Raum. Akten des Internationalen Kolloquiums in Hallein/Bad Dürrnberg 1998. Bonn.

van Dommelen, P. 2005: Urban Foundations? Colonial Settlement and Urbanisation in the Western Mediterranean. In: Osborne – Cunliffe edd. 2005, 143–167.

Drda, P. 2002: Wirtschaftliche Strukturen am Beispiel böhmischen Oppida (Závist). In: Dobiat – Sievers – Stöllner edd. 2002, 287–296.

Drda, P. – Rybová, A. 1995: Prostorové rozložení specializovaného řemesla v zástavbě keltského oppida, Archeologické rozhledy 47, 596–613.

Drda, P. – Rybová, A. 1997: Keltská oppida v centru Boiohaema, Památky archeologické 88, 65–123.

Drda, P. – Rybová, A. 1998: Keltové a Čechy. Praha.

Facella, A. et al. 2004: Ricognizioni archeologiche di superficie in territorio Kauloniate dal 2000 al 2003. In: M. C. Parra (ed.), Kaulonía, Caulonia, Stilida (e oltre). Annali della Scuola normale Superiore di Pisa, serie IV Quaderni 17, 181–289.

Faustoferri, A. – Lloyd, J. A. 1998: Monte Pallano: a Samnite fortified centre and its hinterland, Journal of Roman Archaeology 11, 5–22.

Fichtl, S. 2003: L'oppidum du Fossé des Pandours, chef-lieu des Médiomatriques à l'époque de l'independance. In: S. Fichtl (ed.), Les oppida du Nord-Est de la Gaule à La Tène final. Archaeologia Mosellana 5, 145–160.

Fichtl, S. 2004a: Les peuples gaulois III–I s. av. J.-C. Paris.

Fichtl, S. 2004b: Les origines du phénomène urbain dans le monde celtique. In: Agusta-Boularot – Lafon edd. 2004, 19–29

Fichtl, S. 2005: La ville celtique. Paris.

Fichtl, S. – Sievers, S. – Metlzer, J. 2000: Le rôle des sanctuaires dans le processus d'urbanisation. In: Guichard – Sievers – Urban edd. 2000, 143–150.

Fontaine, P. 1990: Cités et enceintes d'Ombrie antique. Institut historique Belge de Rome 27. Bruxelles–Roma.

Fontaine, P. 2001: Les fortifications secondaires de l'Etrurie: Aspects et problémes, Revue archéologique 2001, 173–177.

Fontaine, P. 2008: Mura, arte fortificatoria e città in Etruria. Riflessioni sui dati archeologici. In: Città murata 2008, 203–220.

Fontaine, P. ed. 2010: L'Étrurie et l'Ombrie avant Rome: Cité et territoire. Actes du colloque international, Louvain-le-Neuve 2004. Bruxelles–Roma.

Formazione – Atti 1988: La formazione della città preromana in Emilia Romagna. Atti del convegno, Bologna–Marzabotto 1985. Bologna.

Formazione – Catalogo 1988: La formazione della città in Emilia Romagna. Catalogo della mostra, Bologna 1988. Bologna.

Formazione Lazio 1980: La formazione della città nel Lazio. Atti del seminario di studi, Roma 1977, Dialoghi di Archeologia 1 n. s. Roma.

Frána, J. – Jiráň, L. – Moucha, V. – Sankot, P. 1997: Artifacts of copper and copper alloys in prehistoric Bohemia from the viewpoint of analyses of element composition II. Památky archeologické – Supplementum 8. Praha.

Frey, O. H. 1984: Die Bedeutung der Gallia Cisalpina für die Entstehung der Oppida-Kultur. In: O. H. Frey – H. Roth (Hrsg.), Studien zu Siedlungsfragen der Latènezeit. Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg. Sonderband 3. Marburg, 1–5.

Frey, O. H. 1988: L'Importanza dello stanziamento gallico in Val Padana per lo sviluppo culturale in Europa centrale. In: Scienze dell'Antichità storia, archeologia, antropologia 2. Roma, 519–534.

Giordani, N. 1990: Documenti sull'attività di produzione e di scambio nelle prime fasi della romanizzazione dell'ager mutinensis, Études celtiques 27, 131–162.

Gleba, M. 2009: Archaeology in Etruria 2003–2008, Archaeological Reports for 2009, 1–20.

Gnesotto, F. 2006: Lo stadio „protourbano": aspetti mediotirrenici, confronti e considerazioni. In: Studi in onore di Renato Peroni. Firenze, 743–753.

Grassi, E. 2007: Attività produttive a Mediolanum nell'età della romanizzazione: la metallurgia fra tradizione celtica e romanità. In: Brecciaroli Taborelli ed. 2007, 315–318.

Guichard, V. – Sievers, S. – Urban, O. H. edd. 2000: Les processus d'urbanisation à l'âge du fer. Actes du Colloque, Glux-en-Glenne 1998. Collection Bibracte 4. Glux-en-Glenne.

Guidi, A. 1998: The emergence of states in central and Northern Italy, Acta Archaeologica 69, 139–161.

Guidi, A. 1989: Alcune osservazioni sull'origine delle città etrusche. In: Atti Firenze 1989, 293–309, 285–292.

Harris, W. H. 1989: Invisible cities: the Beginnings of Etruscan Urbanisation. In: Atti Firenze 1989, 375–392.

Haselgrove, C. –Toubert, P. edd. 2006: Celtes et Gaulois. L'Archéologie face à l'Histoire 4. Les mutations de la fin de l'âge de Fer. Actes de la table ronde, Cambridge 2005. Collection Bibracte 12.4. Glux-en-Glenne.

Hummler, M. R. – Carver, M. O. H. 1988: Le difese al Forcello: una sezione sul lato nord-ovest. In: De Marinis, R. (ed.), Gli Etruschi a nord del Po. Catalogo della Mostra, Mantova 1988. Udine, 175–177.

Chiaramonte Treré, M. C. 2005: Nuovi dati sull'urbanistica tardo-arcaica di Tarquinia. In: Dinamiche di sviluppo 2005, 331–339.

Childe, V. G. 1950: The Urban Revolution, Town Planning Review 21, 3–17.

Christaller, W. 1933: Die zentralen Orte in Süddeutschland. Jena.

Izzet, V. 2007: Archaeology of Etruscan Society. Cambrigde.

Kaenel, G. 2006: Agglomérations et oppida de la fin de l'Âge du Fer – une vision synthétique. In: Haselgrove – Toubert edd. 2006, 17–39.

Kruta, V. 1978: Celtes de Cispadane et Transalpins au IVe et IIIe siècles avant notre ère: données archéologiques, Studi Etruschi 47, 149–174.

Kruta, V. 1980a: Les Boïens de Cispadane. Essai de paléoethnographie celtique, Études celtiques 17, 7–32.

Kruta, V. 1980b: La Gaule intérieure. In: G. Duby (ed.), Histoire de la France urbaine. Tome I. Paris, 195–229.

Kruta, V. 1988: L'archeologia celtica in Italia. In: G. Pugliese Carratelli (ed.), Italia omnium terrarum alumna. Antica madre, Volume 11. Milano, 263–311.

Kruta, V. 2001: Le monde des Celtes: Aux racines de l'Europe. Paris.

Kruta, V. – Lička, M. 2004: Celti dal Cuore dell'Europa all'Insubria. Catalogo della Mosrta–Varese 2005. Milano.

Kruta, V. – Lička, M. – Cession-Louppe, J. edd. 2006: Celtes: Belges, Boïens, Rèmes, Volques. Catalogue d'exposition. Musée royal de Mariemont. Marienmont.

Kysela, J. 2010: Italští Bojové a česká oppida, Archeologické rozhledy 62, 150–177.

Lafon, X. – Marc, J.-Y. – Sartre, M. 2003: La ville antique. Histoire de l'Europe Urbaine 1. Paris.

Lehoërff A. ed. 2004: L'artisanat métallurgique dans les sociétés anciennes en méditerranée occidentale. Techniques, lieux et formes de production. Actes du colloque Ravello 2000. Roma.

Lévy, E. 1979: L'artisan dans la Politique d'Aristote, Ktéma 4, 31–46.

Maggiani, A. 2008: Oppida e *castella*. La diffesa del territorio. In: Città murata 2008, 355–371.

Maggiani, A. 2010: Volterra. Formazione della città e del territorio. In: Fontaine ed. 2010, 35–61.

Malnati, L. – Manfredi,V. M. 2003: Gli Etruschi in Val padana. Milano.

Malnati, L. – Sassatelli, G. 2008: La città e i suoi limiti in Etruria padana. In: Città murata 2008, 429–469.

Mandolesi, A. 1999: La „prima Tarquinia" – L'insediamento protostorico sulla Cività e nel territorio circostante. Grandi contesti e problemi della Protostoria italiana 2. Firenze.

Manganelli M. –Pacchiani, E. edd. 2002: Città e territorio in Etruria. Per una definizione di città nell'Etruria settentrionale. Atti delle giornate di studio Colle di Val d'Elsa 1999. Colle Val d'Elsa.

Marion, S. 2007: Les IVe et IIIe siècles avant notre ère en Île-de-France. In: Mennessier-Jouannet – Adam – Milcent edd. 2007, 91–117.

Martelli, M. 1981: Scavo di edifici nella zona ‚industriale' di Populonia. In: L'Etruria mineraria. Atti del XII convegno di studi etruschi e italici. Firenze – Populonia – Piombino 1979. Firenze, 161–172.

Mennessier-Jouannet, Ch. – Adam, A.-M. – Milcent, P.-Y. edd. 2007: La Gaule dans son contexte européen aux IVe et IIIe s. av. n. è. Actes du XXVIIe colloque international de l'Association française pour l'Étude de l'Âge du Fer, Clermond Ferrand 2003. Lattes.

Metzler, J. – Méniel, P. – Gaeng, C. 2006: Oppida et espaces publics. In: Haselgrove – Toubert edd. 2006, 201–224.

Meylan, F. – Perrin, F. – Schönfelder, M. 2002: L'artisanat dans les oppida d'Europe tempérée: un état de la question. In: J.-C. Béal – J.-C. Goyon (edd.), Les artisans dans la ville antique. Collection Archéologie et histoire de l'antiquité Université Lumière-Lyon 2 volume 6. Paris, 77–99.

Michelucci, M. 2008: La cinta muraria e la distruzione dell'abitato etrusco di Doganella. In: Città murata 2008, 91–106.

Michálek, J. 2003: Mohylová kultura mladší doby halštatské a časné doby laténské v jižních Čechách. Poznámky ke kontinuitě vývoje. In: M. Chytráček – J. Michálek – K. Schmotz (edd.), Archeologická pracovní skupina východní Bavorsko/západní a jižní Čechy. 12. setkání 19. až 22. června 2002 v Chebu. Rahden/Westf., 148–176.

Miller, M. 1998: Befestigungsanlagen in Italien vom 8. bis 3. Jahrhundert vor Christus. Hamburg.

Morel, J.-P. 1976: Aspects de l'artisanat dans la Grande Gréce romaine. In: La Magna Grecia nell'età romana. Atti del XV convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto 1975. Napoli, 263–324.

Morel, J.-P. 2010: Topographie de l'artisanat et organisation du travail en Gaule méridionale et en Méditerranée occidentale jusqu'au début de l'empire. In: P. Chardron-Picault (ed.), Aspects de l'artisanat en milieu urbain: Gaule et l'Occident romain. Actes du Colloque Autun 2007. 28e supplément à la Revue Archéologique de l'Est, 135–146.

Moretti Sgubini, A. M. 2003: Alle origini di Vulci. In: Archeologia in Etruria meridionale Atti del convegno in ricordo Mario Moretti. Civita castellana, 317–362.

Moretti Sgubini, A. M. 2005: Risultati e prospettive delle ricerche in atto a Vulci. In: Dinamiche di sviluppo 2005, 457–484.

Morris, I. 1987: Burial and ancient society: the Rise of Greek city-state. New Studies in Archaeology. Cambridge.

Motyková, K. – Drda, P. – Rybová, A. 1984: Opevnění pozdně halštatského a raně laténského hradiště Závist, Památky archeologické 75, 331–444.

Müller-Karpe, H. 1962: Zur Stadtwerdung Roms. Heidelberg.

Nijboer, A. 1998: From household production to workshops; archaeological evidence for economic transformations, pre-monetary exchange and urbanisation in central Italy from 800 to 400 BC. Groningen.

Nijboer, A. 2004a: Characteristics of emerging towns in Central Italy, 900/800 to 400 BC. In: Attema ed. 2004, 137–155.

Nijboer, A. 2004b: Some models and archaeological evidence concerning the location of workshops. In: Lehoërff ed. 2004, 303–321.

Oakley, S. P. 1995: The Hill-Forts of the Samnites. British School at Rome Archaeological Monograph 10. London.

Ortalli, J. 2008: La prima Felsina e la sua cinta. In: Città murata 2008, 493–506.

Osanna, M. 1992: Chorai coloniali da Taranto a Locri. Roma.

Osborne, R. 2005: Urban Sprawl: what is Urbanisation and Why does it Matter. In: Osborne – Cunliffe edd. 2005, 1–16.

Osborne, R. – Cunliffe, B. edd. 2005: Mediterranean Urbanisations 800–600 BC. Proceedings of the British Academy 126. London.

Pacciarelli,M. 2000: Dal villaggio alla città: La svolta protourbana del 1000 a. C. nell'Italia tirrenica. Grandi contesti e problemi della Protostoria italiana 4. Firenze.

Pacciarelli, M. 2010: Forme di complessità sociale nelle comunità protourbane dell'Etruria meridionale. In: Fontaine ed. 2010, 17–26.

Pasquinucci, M. – Menchelli, S. 2000: Le mura etrusche di Volterra. In: L. Quilici – S. Quilici Gigli (edd.), Fortificazioni antiche in Italia, età repubblicana. Atlante tematico di topografia antica 9. Roma, 39–54.

Pelagatti, P. 1989: Ricerche territoriali e urbanistiche in Etruria meridionale. In: Atti Firenze 1989, 293–309.

Perkins, P. 1999: Etruscan settlement, society and material culture in central coastal Etruria. BAR International Series 788. Oxford

Perkins, P. – Attolini, I. 1992: An Etruscan farm at Podere Tartucchino, Papers of the British School at Rome 60, 71–134.

Perkins, P. – Walker, L. 1990: Survey of an Etruscan city at Doganella in the Albegna valley, Papers of the British School at Rome 58, 1–143.

Peroni, R. 1996: L'Italia alle soglie della storia. Bari.

Peroni, R. 2000: Formazione e sviluppo dei centri protourbani tirrenici. In: Carandini – Capelli edd. 2000, 26–30.

Peroni, R. – Di Gennaro, F. 1986: Aspetti regionali dello sviluppo dell'insediamento protostorico nell'Italia centro-meridionalealla luce dei dati archeologici e ambientali, Dialoghi di Archeologia 3–4/2, 193–208.

Pieta, K. 2002: Wirtschaftliche Strukturen der spätlatènezeitlichen Siedlungen in der Slowakei. In: Dobiat – Sievers – Stöllner edd. 2002, 315–324.

de Polignac, F. 1984: La Naissance de la cité grecque: cultes, espace et société, VIIIe–VIIe siècles avant J.-C. Paris.

Polišenský, T. 2003: Příspěvek ke studiu zázemí oppid ve středních Čechách, Archeologie ve středních Čechách 7, 245–255.

Poux, M. ed. 2011: Corent. Voyage au coeur d'une ville gauloise. Paris.

Pucci, G. – Mascione, C. 2003: Manifattura ceramica etrusco-romana a Chiusi. Il complesso produttivo di Marcianella. Bari.

Quilici, L. 1994: Le fortificazioni ad aggere nel Lazio antico, Ocnus 2, 147–158.

Rainini, I. 2000: Modelli, forme e strutture insediative del mondo sannitico. In: Capelli, R. (ed.), Studi sull'Italia dei Sanniti. Milano, 238–254.

Rasmussen, T. 1991: Tuscania and its territory. In: Barker – Lloyd edd. 1991, 106–114.

Reddé, M. – Dubois, L. – Briquel, D. – Lavagne, H. – Queyrel, F. edd. 2003: La naissance de la ville dans l'antiquité. Actes du Colloque. Paris.

Rendeli, M. 1993: Città aperte: ambiente e paesaggio rurale organizzato nell'Etruria meridionale costiera durante l'età orientalizzante e arcaica. Roma.

Rendeli, M. 1991: Sulla nascita delle comunità urbane in Etruria meridionale, Annali di Archeologia e storia antica 13, 9–45.

Rieckhoff, S. 2009: „Böhmische Dörfer". Zur Ethnizität der Oppida-Bewohner in Böhmen. In: J. M. Bagley et al. (Hrsg.), Alpen, Kult und Eisenzeit. Festschrift für A. Lang. Rahden/Westf., 361–376.

Rieckhoff, S. – Biel, J. 2001: Die Kelten in Deutschland. Stuttgart.

Riva, C. 2010: The Urbanisation of Etruria. Cambridge.

Rossi, P. ed. 1988: Modelli di città. Torino.

Ruta Serafini, A. et al. 2007: Padova fra tradizione e innovazione. In: Brecciaroli Taborelli ed. 2007, 67–83.

Salač, V. 1996: O hospodářství, oppidech a Marobudovi, Archeologické rozhledy 48, 60–97.

Salač, V. 2002: Zentralorte und Fernkontakte. In: A. Lang – V. Salač (edd.), Fernkontakte in der Eisenzeit. Konferenz Liblice 2000. Praha, 20–46.

Salač, V. 2005: Vom Oppidum zum Einzelgehöft und zurück – zur Geschichte und dem heutigen Stand der Latèneforschung in Böhmen und Mitteleuropa, Alt-Thüringen 38, 279–300.

Salač, V. 2011: Oppida a urbanizační procesy ve střední Evropě, Archeologicé rozhledy 63, 23–64.

Schäfer, A. 2002: Manching – Kelheim – Berching-Pollanten. Eisen als Wirtschaftsfaktor. In: Dobiat – Sievers – Stöllner edd. 2002,

Schäfer, A. 2010: Die Kleinfunde der jüngerlatènezeitlichen Siedlung von Berching-Pollanten, Lkr. Neumarkt i. d. Oberpfalz. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte, Bd. 24. Rahden.

Schreiber, S. 2008: Das keltische Oppidum zwischen „Protostadt" und „Stadt"? Zum Stadtbegriff in der späten Eisenzeit am Beispiel Manchings, Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift 49, 25–56.

Schulze-Forster, J. 2000: Frühe keltische Oppida in Oberitalien? Die historischen Quellen. In: Guichard – Sievers – Urban edd. 2000, 31–35.

Settis S. ed. 1983: Misurare la terra: centuriazione e coloni nel mondo romano. Roma.

Sievers, S. 2002: Manching als Wirtschaftsraum. Wirtschaftliche Strukturen anhand des Fundstoffes von Manching. In: Dobiat – Sievers – Stöllner edd. 2002, 163–192.

Sievers, S. 2003: Manching – Die Keltenstadt. Stuttgart.

Steingräber, S. 2000: Etruscan Urban Planning. In: M. Torelli (ed.), The Etruscans. Catalogue of the Exhibition Venice 2000. Milano, 291–311.

Stolz, D. – Řezáč, M. 2005: Nové nálezy laténských skleněných náramků a švartnového kruhu z Berounska. Katalog sídlištních lokalit LT B–D okresu Beroun, Archeologie ve středních Čechách 9, 329–340.

Tagliamonte, G. 1996: I Sanniti: Caudini, Irpini, Pentri, Carricini, Frentani. Biblioteca d'archeologia. Milano.

Tarpin, M. 1999: Oppida ui capta, uici incensi: Les mots latins de la ville, Latomus 58, 279–297.

Tarpin, M. 2000: Urbs et *oppidum*: le concept urbain dans l'Antiquité romaine. In: Guichard – Sievers – Urban edd. 2000, 27–31.

Tarpin, M. 2009: Oppidum vu par les Romanis. In: Buchsenschutz – Chardenoux – Krausz – Vaginay edd. 2009, 183–197.

Torelli, M. 1983: Polis e Palazzo. Architettura, idelogia e artigianato greco in Etruria tra VII e VI sec. a. C. In: Architecture et société de l'archaisme grec à la fin de la république romaine. Actes du colloque international

organisé par le Centre national de la recherche scientifique et l'Ecole française de Rome, 1980. Paris–Rome, 471–499.

Vaginay, M. 2009: Les Gaulois sont dans la ville: décoloniser la ville celtique de l'âge du Fer. In: Buchsenschutz – Chardenoux – Krausz – Vaginay edd. 2009, 169–181.

Vanzetti, A. 2004: Risultati e problemi di alcune attuali prospettive di studio della centralizzazione e urbanizzazione di fase protostorica in Italia. In: Attema ed. 2004, 1–28.

Venclová, N. 2002: Theoretische Modelle zur Produktion und Wirtschaft der Latènezeit. In: Dobiat – Sievers – Stöllner edd. 2002, 33–49.

Venclová, N. 2009: Habitat, économie et environnement en Bohême et Moravie, LT B-C (IVe–IIe s. avant notre ère). In: I. Bertrand – A. Duval – J. Gomez de Soto – P. Maguer (edd.), Habitats et paysages ruraux en Gaule et regards sur d'autres régions du monde celtique. Actes du XXXIe colloque international de l'Association française pour l'étude de l'âge du Fer (tome 2). Chauvigny, 281–297.

Vencová, N. et al. 2001: Výroba a sídla v době laténské. Projekt Loděnice. Praha.

Vencová, N. et al. 2008: Hutnický region Říčansko. Praha.

Venclová, N. ed. 2008: Archeologie Pravěkých Čech 7. Doba Laténská. Praha.

Venclová, N. – Hulínský, V. – Frána, J. – Fikrle, M. 2009: Němčice a zpracování skla v laténské Evropě, Archeologické rozhledy 61, 383–426.

Venclová, N. – Michálek, J. 1994: Laténské sklo ze Strakonicka, Archeologické rozhledy 46, 558–583.

Vitali, D. 1996: Celtes cisalpins, Celtes transalpins : quelques réflexions sur le rôle de l'Italie du nord dans l'origine des oppida. In: M. Groenen (ed.), La Préhistoire au quotidien. Mélanges offerts à Pierre Bonefant. Grenoble, 332–344.

Werner, J. 1938/1979: Die Bedeutung des Städtwesens für die Kulturentwicklung des frühen Keltentums. In: Spätes Keltentum zwischen Rom und Germanen (gesamellte Schriften J. Werners; Hrsg. von L. Pauli). München 1979, 1–20.

Whittacker, C. R. 1995: Do theories of the ancient City matter? In: T. Cornel – K. Lomas (edd.), Urban society in Roman Italy. London, 9–26.

Woolf, G. 1993: Rethinking the oppida, Oxford Journal of Archaeology 12, 223–234.

Zifferero, A. 2009: Attività minerarie e trasferimento dei saperi metallurgici nell'alto Tirreno: conoscienze attuali e prospettive della ricerca. In: Cambi – Cavari – Mascione 2009, 149–158.

EX MERIDIE OPPIDA?

Reflexions on the possibilities to discern a Mediterranean inspiration

The paper discusses different ways in which the question may be approached, whether the emergence of the Late La Tène oppida was in one way or another inspired from the contemporary Mediterranean (principally Italy). The idea of a southern inspiration has a deep tradition in the history of research (Dehn 1952; 1964 (cit. apud Frey 1984); Kruta 1978, 174; 1980, 199–200; 1988, 288; Kruta in: Kruta – Lička eds. 2001, 123; Kruta In: Kruta – Lička – Cession-Louppe eds. 2006, 205–206; Frey 1984; 1988; Bouzek 1989, 129; 2007, 136, 143–145; Drda – Rybová 1997, 109–114; 1998, 127–132; Peroni 2000 etc.) but archaeological arguments in its favour have rarely been presented.

From the formal point of view (see already Frey 1984; 1988), oppida present some points in common with the settlements of pre-Roman Italy (placing in the countryside; rampart or gate type; basic internal organisation of the settlement etc.: Fig. 3), the idea of derivation of ones from the others seems, however, little reasonable since the analogies are only extremely vague and general and in my opinion reflect rather identical solutions of the needs common to both types of settlement. On the other hand, the seemingly identical formal traits differ from each other in both studied regions in significant technical details. The only possible southern inspiration may be searched on the symbolic level. Here, however, archaeological proofs will be particularly hard to find.

The distribution of production zones in oppida (Drda 2002; Čižmář 2002; Meylan – Perrin – Schönfelder 2002) differ substantially from that of Mediterranean towns and resembles rather the situation in Italic settlements of the early 1st millennium B.C. (cf. e.g. Nijboer 1998; 2004b). What is more, the concentration of production is not specific to the oppida because it takes place already in the pre-oppidal unfortified lowland agglomerations (Venclová 2009; Salač 2011).

Any effort to compare both settlement forms from the point of view of centrality (Fig. 2) they exercise towards their territory is problematic due to the fact that we do not know the extent in which a settlement system should be studied (Fig. 2e) – is it made up of a single oppidum? A net of oppida? A hierarchically structured net? The two latter schemes – the most probably ones – though quite alien to the classical "poliadic" organisation of territory (Fig. 2a–c) find

analogies in upland zones of Italy (Samnium, Umbria: Fig. 2d). This observation does not hint at a derivation of oppida from these zones. They may offer, however, interesting elements of comparison for the functioning of this model.

The study of urbanisation as a social process is the preferred approach to the issue in Mediterranean archaeology. The models are as a rule constructed principally on funerary evidence while the settlement data play only a secondary – if any – role. Though the Mediterranean models in themselves are of course not simply employable in the transalpine situation, this approach – carefully applied to the local conditions – merits more interest of Central-European archaeologists then has been the case.

Throughout the paper we have been remarking that the roots of the studied processes go down to the 3rd c. B.C. It is beyond the scope of this paper to ask about the role of the southern inspiration in this 3rd century social transformation. It is at least partially discernible in some technological innovations such as glass industry. Warfare may well have played its role as the means of social integration (Marion 2007 for a similar model in the Mediterranean see Tagliamonte 1996).

Many cases from the Mediterranean demonstrated in the end, how much light may be shed at urbanisation processes thanks to diachronic settlement structure studies based on systematic prospections. A similar approach might prove equally useful also in central Europe where first studies in this sense have been under way (principally Danielisová 2008).

***Fig. 1.** Sites mentioned in the text (in alphabetical order, the sites in the insert are marked with an asterisk):*
1 Acquarossa; 2 Acy Romance; 3* Adria; 4* Arezzo; Baratti cf. Populonia; 5 Berching; 6 Besançon; 7 Bibracte; 8* Bologna; 9 Bourges; 10 Bratislava; 11 Breisach; 12 Cales; 13 České Lhotice; 14* Doganella; 15* Chiusi; 16* Forcello; 17* Ghiaccio Forte; 18 Levroux; 19 Manching, 20* Marzabotto; 21 Milano; 22 Monte Pallano; 23* Musarna; 24 Němčice; 25 Neubau; 26 Padova; 27* Populonia; 28* Rofalco; 29 Roseldorf; 30* Roselle; 31* Roma; 32* Spina; 33 Stradonice; 34* Tarquinii; 35 Třísov; 36* Tuscania; 37 Verdun sur le Doubs; 38* Veii; 39* Volterra; 40* Vulci; 41 Závist*

***Fig. 2.** The settlement systems of pre-Roman Italy: a) an Etruscan city-state; b) a Greek colony; c) the Roman Republic; d) a Samnite pagus; cf. e) the Late La Tène transalpine Europe. Legend: Hilltop settlemens fortified □ and open ■; lowland settlements fortified ○ and open ●; a sanctuary ▲*

***Fig. 3.** A comparison of size, shape and siting of etrusco-italic towns and oppida: 1 Veii; 2 Rome; 3 Volterra; 4 Tarquinii; 5 Perugia; 6 Musarna; 7 Ghiaccio Forte; 8 Stradonice; 9 Závist; 10 Hrazany*

(English by J. Kysela)

Jan Kysela
Ústav pro klasickou archeologii FF UK, Celetná 20, 116 42 Praha 1
jan.kysela@hotmail.com